

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНІ

ЧС
Д 44

ДІАЛЕКТОЛОГІЧНИЙ БЮЛЕТЕНЬ

ВИПУСК II

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1950

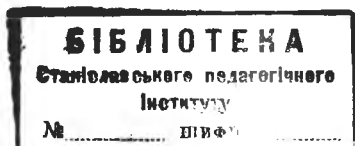
АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНІ

Ус
Д, 44

К

ДІАЛЕКТОЛОГІЧНИЙ БЮЛЕТЕНЬ

ВИПУСК II

Друкується за постановою Редакційно-видавничої ради
Академії наук Української РСР

Редакційна колегія:

В. С. Ільїн (головний редактор), Ф. Т. Жилко, К. К. Цілуйко.

К. К. ЦІЛУЙКО

ПРОГРАМА ДЛЯ ЗБИРАННЯ МАТЕРІАЛІВ ПО ТОПОНІМІЦІ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Топоніміка, або географічні назви, закономірно стає об'єктом дедалі більшої уваги вчених різних галузей радянської науки. Історики, археологи, географи, етнографи, мовознавці і т. д. у своїй науковій роботі використовують і різні топонімічні дані, як топографічні назви (рік, озер, струмків, гір, ярів, балок, урочищ тощо), так і назви населених пунктів та їх частин (міст, містечок, сіл, вулиць і т. п.). Поширюється використання топонімічного матеріалу і в практиці учбово-виховної роботи, зокрема в середній школі¹.

Не можна, звичайно, відмовити дореволюційній вітчизняній науці, різним її галузям, в наявності значного інтересу до географічної термінології. Проте наслідки топонімічних досліджень і використання топонімічних матеріалів були вкрай обмежені ідеалістичними уявленнями представників цієї науки як про предмет самого дослідження, так і про можливе використання здобутих ними даних.

Історики сперечалися між собою, чи слов'яни з походження скіфи, чи монголи, чи фінни і т. д. Мовознавці, в свою чергу, намагалися визначити, до якої з сучасних національних мов відносяться давні назви дніпровських порогів, Києва і т. п.

Така історична категорія, як нація, змішувалася з різноманітними етнічними угрупованнями різних історичних часів (не лише епохи феодалізму, але й родового ще ладу). Невірно поставлені питання обумовлювали, звичайно, невірні й довільні на них відпо-

¹ Див. статтю К. Селіванова „О топонимической работе на уроках русского языка“, Русский язык в школе, 1949, № 4, стор. 54.

віді. Адже, більшість географічних назв веде свій початок від часів, коли ще не існували нації.

Науковий ґрунт радянської топоніміки закладається сучасними мовознавцями, які в побудуванні марксистсько-ленінського мовознавства широко використовують і топонімічні матеріали.

Важливою настановою, що визначає мету топонімічного дослідження і методологічні принципи використання топонімічних матеріалів, є вимога радянської науки про мову історичного підходу до географічної номенклатури в усіх випадках топонімічної роботи. Зокрема, важливими для дослідження топоніміки є положення радянської історичної науки про те, що, як свідчать історичні й археологічні дані, слов'янство є автохтонним населенням Східної Європи. Висвітлюючи спеціально проблему етногенезу східного слов'янства, акад. Б. Д. Греков стверджує: „У нас немає підстав сумніватися в тому, що невідомі нам за іменами племена, які заселяли цю територію, генетично пов'язані з Руссю“¹.

Визнання того, що слов'яни, зокрема слов'яни східні, нізвідкіля на свої землі не приходили, а поступово формувалися тут із стародавніх племен і являються автохтонними жителями цих територій, — важлива передумова плідних досліджень топоніміки Радянської України.

Разом з тим уточнюються настанови радянської топоніміки щодо самої мети топонімічних досліджень та наукового й практичного використання топонімічних матеріалів. В сучасних топонімічних дослідженнях цілком виразно окреслюються три основні аспекти використання даних топонімічної номенклатури.

Топоніміка є, насамперед, важливішим, хоч практично ще досить мало використовуваним джерелом наших відомостей з історії країни, суспільних і економічних відносин народів, з історичної географії, з історичної етнографії, історії мови і т. п. Звідси впливає положення про те, що топонімічні дослідження, як і дослідження діалектологічні, повинні стати для мовознавців одним з важливіших, а не другорядним джерелом вивчення історії української мови як історії народної мови.

Топоніміка, як і діалектологія, дає також важливі матеріали і для з'ясування багатьох процесів у сучасній мові: семантичних, лексичних, синтаксичних, морфологічних і, навіть, фонетичних. Отже, розробка питань сучасної української мови була б уже

¹ Б. Д. Греков, Киевская Русь, 1949, стор. 33.

недостатньою, принаймні неповною, коли не брати до уваги українську топонімічну номенклатуру (особливо в галузі лексичного складу української мови).

Топонімічний матеріал, як виявляється, є професійно необхідним у практичній роботі спеціалістів різних галузей (географів, топографів і т. п.) і набуває все більшого значення в учбово-виховній роботі як спеціальних учбових закладів, так і особливо середньої школи. Впровадження елементів топоніміки в учбовий процес виховує любов до рідної мови, до радянського народу, до соціалістичної батьківщини.

Отже, вивчення топоніміки Радянської України сприятиме виявленню історичного процесу утворення українського народу та його мови, допоможе більш поглибленому усвідомленню процесів розвитку сучасної української мови, що відбуваються на ґрунті соціалістичних перетворень країни, подасть практичну допомогу в роботі державних органів та організацій по адміністративно-територіальному поділу УРСР, картографуванню, у топографічних роботах і т. п. та найширшому використанню топонімічних матеріалів в навчально-виховній роботі учбових закладів.

* *
*

Проект програми для збирання матеріалів по топоніміці УРСР, що пропонується для обговорення, складений співробітниками Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні Академії наук УРСР за редакцією чл.-кор. АН УРСР Б. О. Ларіна.

Не ставлячи перед собою завдання розробки інструкції, ми вважаємо, проте, за свій обов'язок викласти основні принципи, що ними керувалися при укладанні програми для збирання матеріалів по топоніміці УРСР.

Виклад основних принципів укладання програми та роботи по збиранню топонімічного матеріалу є тим більш необхідним, що ознайомлення з ними, на наш погляд, сприятиме поглибленому і всебічному розгляду як самої програми, так і складових її елементів¹.

Дослідження топонімічної номенклатури повинно бути, насам-

¹ Про загальні вимоги до топонімічних досліджень див. статтю „До вивчення топоніміки Радянської України“, Діалектологічний бюлетень Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, в. I, стор. 15.

перед, суцільним і здійснюватися за однією загальною програмою. Тільки охоплення топонімічним дослідженням всієї території дасть надійні наслідки як щодо систематизації, так і щодо осмислення і використання топонімічної номенклатури в бажаному напрямку. Вибірковість об'єктів для топонімічних досліджень є відмінною від вибіркості об'єктів для досліджень діалектологічних. Діалектологи вибирають незначну кількість населених пунктів серед багатьох, а дослідник топоніміки досліджує всі об'єкти без винятку. Щоправда, з певними завданнями може вивчатися не весь топонімічний матеріал, а лише його частина, як назви населених пунктів чи топографічні назви. Але така вибірковість буде тематичною, а не територіальною. Адже по темі треба забезпечити суцільне обслідування потрібних об'єктів. Монографічні дослідження, які закономірно можуть мати місце, загального принципу дослідження топоніміки, на нашу думку, не порушують; вони так само повинні ґрунтуватися на засадах суцільного обслідування топонімічних об'єктів та їх одноманітності й певною мірою становити собою синтез якогось етапу чи напрямку в топонімічній роботі.

Важливим питанням є, звичайно, також питання про принципи районування об'єктів топонімічних досліджень. Проте дослідник топоніміки в набагато сприятливіших умовах, ніж діалектолог. З багатьох можливих принципів районування об'єктів топонімічного дослідження практично виявляються найбільш прийнятними принцип районування, прийнятий для діалектологічних досліджень, та принцип районування, встановлений урядовим адміністративно-територіальним поділом УРСР.

Дослідник топоніміки може взяти за основу районування об'єктів „Схему поділу українського ареалу“, встановлену для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови¹. Може бути використаний для районування топонімічних об'єктів і адміністративно-територіальний поділ Радянської України².

Зважаючи на пов'язаність діалектологічних і топонімічних досліджень, слід надати перевагу все ж „Схемі поділу українського ареалу“, хоч при тематичному дослідженні топоніміки перевага буде надаватись, мабуть, навпаки, районуванню за схемою адміністративно-територіального поділу.

¹ Програма для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, 1949, стор. 121 (додаток).

² Українська РСР, Адміністративно-територіальний поділ, 1947.

Проте організаційно-методична сторона справи вимагатиме районування об'єктів топонімічних досліджень у межах України за „Схемою поділу українського ареалу“ (по квадратах). Районування ж у межах „квадрату“, а особливо в межах менших територіальних одиниць, практично може бути здійсненим лише на основі схеми адміністративно-територіального поділу. До того ж, найменша одиниця адміністративно-територіального поділу — сільська рада — вимагатиме подальшого вже територіального чи господарсько-територіального дроблення, тому що базою дослідження буде населений пункт з його землями. А таких пунктів на території сільради може виявитися декілька.

У всіх випадках районування об'єктів слід передбачити й перехресне обслідування об'єктів, а особливо по окремих лініях топонімічного дослідження (неофіційні назви населених пунктів і жителів, прізвища й прізвиська тощо). Бажано передбачити обслідування також прикордонних районів за межами УРСР, в яких можуть виявитися різні мови з більш-менш однаковою топонімічною номенклатурою (особливо топографічною).

Програма для збирання топонімічних матеріалів повинна забезпечити якнайширше охоплення топонімічних об'єктів та бути простою для виконання кожною письменною людиною. Своїм змістом ця програма повинна забезпечити всебічне виявлення на топонімічних матеріалах місцевих мовних особливостей, для вивчення яких важливу роль відіграє точний запис географічних назв за місцевою вимовою. Правильність записів топонімічної номенклатури за місцевою вимовою у всіх випадках треба перевіряти даними діалектології. Якраз у цьому пункті дослідник топоніміки виявляється практично залежним від діалектологів.

Топонімічний матеріал по програмі може призбируватися як шляхом особистого опитування населення, так і за допомогою сітки кореспондентів.

У першому випадку використовуються ті ж методи, що застосовуються діалектологами при збиранні діалектологічних матеріалів¹. Але практично особисте опитування, хоч і дуже важливе, буде скоріше мати контрольний характер, ніж служити основним методом збирання матеріалу. Вимога суцільного обслідування об'єктів дослідження набагато обмежує можливості безпосередньої

¹ Програма для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови, 1949, стор. 92—94.

участі дослідника топоніміки в процесі збирання всього топонімічного матеріалу. Отже, збирання матеріалу доводиться здійснювати переважно через сітку кореспондентів. Якщо при діалектологічних дослідженнях основним методом збирання матеріалів є опитування, то при топонімічних дослідженнях матеріал одержується через кореспондентів. Це не заперечує, звичайно, переваги особистого опитування над листуванням. Проте сам характер топонімічного дослідження зумовлює таке обмеження.

Звідси виникає важливе питання і про склад кореспондентів. Зважаючи на те, що топонімічний матеріал, здебільшого окреме слово, не вимагає для його запису такої високої кваліфікації, як для діалектологічних записів, питання про кореспондентів значною мірою полегшується.

Працівники сільських, районних і місцевих рад, молодь, інтелігенція — ось кадри кореспондентів, які при незначній підготовці зможуть бути надійними кореспондентами. Для підготовки кореспондентів і для поточної допомоги їм необхідно створити консультаційні пункти (один на сільраду) з інструктором на чолі, який зміг би подавати кореспондентам постійну допомогу в їх роботі. Такими інструкторами-консультантами без особливих труднощів могли б бути вчителі місцевих шкіл (історики, мовники, географи тощо). У великих населених пунктах таку роботу могли б виконувати краєзнавчі організації, спеціальні учбові заклади, школи. Як для контрольних експедицій, так і для інструкторської роботи на місцях необхідно залучити студентів філологічних, історичних і географічних факультетів (хоч для цієї роботи можуть бути використаними також студенти інших факультетів — юридичного, біологічного, географічного, економічного і т. п.).

При організації топонімічної роботи на всій території УРСР, що буде пов'язана з розробкою, насамперед, проблем етногенезу та глотогенезу, дуже важливих і для істориків, археологів, етнографів, велике значення має встановлення сталої схеми організаційно-методичного керівництва цією роботою.

Організаційним і науково-методичним центром топонімічної роботи повинен бути Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР (Київ, Бульвар Шевченка, 14). Другою організаційно-методичною ланкою в межах кожного з шести „квадратів“ (за схемою поділу українського ареалу) повинен стати Діалектологічний кабінет.

Організаційно-консультаційними ланками в роботі діалекто-

логічних кабінетів окремих „квадратів“ повинні бути районні відділи народної освіти, що організовують інструкторсько-консультаційні пункти, про які говорилося раніше, в межах кожної сільської ради. Інструкторсько-консультаційні пункти сільської ради та організаційно-консультаційний пункт райВНО пересилають виконану в двох екземплярах „Програму для збирання матеріалів по топоніміці УРСР“ в Діалектологічний кабінет, один екземпляр якої кабінет залишає в себе, а другий пересилає в Інститут мовознавства АН УРСР. Тим самим забезпечується можливість всебічного використання топонімічних матеріалів в різних масштабах і напрямках.

Для правильних записів географічних назв за місцевою вимовою, поряд із записами їх звичайним письмом, необхідна єдина система транскрипції. Для записування топонімічних назв застосовується транскрипція, вироблена для збирання діалектних матеріалів до Діалектологічного атласа української мови¹.

Записувати необхідно всі назви об'єкта — як ті, що вживаються тепер, так і старі, офіційні й неофіційні. Необхідно мати на увазі, що змінюватися могли як офіційні, так і неофіційні назви об'єкта.

Під час записування дуже важливо встановити час виникнення населеного пункту, дату появи й зміни офіційної чи неофіційної назви кожного топонімічного об'єкта.

У всіх випадках треба занотувувати з точною вказівкою джерела народні перекази, легенди і т. п. про виникнення об'єкта, його назву, назву жителів тощо. Якщо дозволяють місцеві умови, то необхідно дати відомості про нього і з офіційних джерел — архівів, карт, спеціальних праць і т. д.

Усі об'єкти повинні мати короткий опис, географічну характеристику (розміри, місцезонавання за сторонами світу, віддаль від найближчого пункту, напрям текучих вод і т. п.). При описуванні населеного пункту слід вказати, чи відбулися якісь зміни в складі населення під час Великої Вітчизняної війни (переселення).

Поряд з офіційною й неофіційною назвами об'єкта в називному відмінку обов'язково потрібно подавати їх прикметникову форму (в називному відмінку однини). Наприклад: с. Мала Михайлівка, Малої Михайлівки, Маломихайлівська; с. Весела, Веселої, Веселянська.

¹ Програма для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови, 1949, стор. 94—101.

Назви жителів треба записувати в трьох формах, наприклад: покровчани (множина), покровчанин (чоловічий рід, однина), покровчанка (жіночий рід, однина).

Необхідно домагатися складання списку прізвищ жителів населеного пункту з паралельним записом їх вуличних прізвиськ. Проте й простий список прізвищ, якщо немає до них прізвиськ, буде дуже цінним матеріалом, особливо списки прізвищ типу Бойко, Бойченко, Галицький, Глухивець, Гуцул, Гуцуляк, Волинець, Дніпровський, Запорожець, Золочівський, Коломієць, Миргородський, Ніжинець, Остерський і т. п. Обов'язкові коротенькі нотатки про походження жителів, звідки вони прийшли в цю місцевість, чому так прозиваються і т. п.

Дослідника топоніміки цікавлять власні назви об'єктів, а тому при записах топографічних назв, як наприклад, непридатних земель, вказується не загальна їх назва („солончак“, „піски“), а лише власна назва („Вовчі пустища“ і т. п.), якщо вона існує.

Матеріали без точної вказівки на джерело гублять всяку цінність. Необхідно вказати поштову адресу, прізвище, ім'я, по батькові, вік, рід занять, час мешкання в даному пункті інформатора (кого опитують) та точну назву, рік видання, характер видання, сторінку і т. п. писаного джерела.

Необхідно мати також точні відомості й про кореспондента. Кореспондент повинен вказувати також своє прізвище, ім'я та по батькові, рід занять, освіту, домашню адресу.

* *
*

Відповідно до характеру об'єктів топонімічного дослідження „Програма для збирання матеріалів по топоніміці УРСР“ складається з двох частин — питальника про назви населених пунктів і питальника про топографічну номенклатуру.

Проте, зважаючи на методичний бік організації роботи по збиранню топонімічного матеріалу, в основі якої буде обстеження населеного пункту, до питальника про назви населених пунктів внесено частину питань і про топографічні об'єкти, розташовані безпосередньо в межах населеного пункту (колодязі, парки, кладовища і т. п.). У другу частину програми, топографічну, включені, таким чином, майже виключно питання про топографічні об'єкти, розташовані вже за межами населеного пункту.

ПРОГРАМА ДЛЯ ЗБИРАННЯ МАТЕРІАЛІВ ПО ТОПОНІМІЦІ УРСР
ІНСТИТУТУ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНІ АКАДЕМІЇ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

I. Назви населених пунктів та їх жителів

1. Точна офіційна назва населеного пункту (міста, містечка, селища, села, слободи, хутора тощо); якої сільради, району, області; коли засновано населений пункт (дата, сторіччя). Якщо офіційна назва населеного пункту змінювалася, то зазначити дату такої зміни; окремо оговорити зміну назви після Жовтневої революції та вказати дату цієї зміни (у всіх випадках записувати прийнятим письмом і транскрипцією в літературній формі і за місцевою вимовою)

2. Точна неофіційна назва даного населеного пункту. Якщо вона змінювалася, то зазначити дату зміни; окремо оговорити зміну назви після Жовтневої революції, вказавши час і причини; якщо є, крім неофіційної назви даного населеного пункту, якою називають самі себе жителі, ще назви-прізвиська, що ними називають його сусіди, то вказати коротко на такі назви та причини цього

3. Назви сусідніх населених пунктів, офіційні й неофіційні (в межах своєї сільради)

4. Назви районного й обласного центрів (офіційні й неофіційні)

5. Назви окремих частин (околиць, кутків, районів) населеного пункту

6. Назви площ (майданів) населеного пункту (офіційні й неофіційні)

7. Назви вулиць населеного пункту (офіційні й неофіційні)

8. Назви ринків (базарів), ярмаркових площ, виставочних територій тощо населеного пункту

9. Назви кладовищ (гробків) населеного пункту (офіційні й неофіційні)

10. Назви парків (садів) населеного пункту (офіційні й неофіційні)

11. Назви старовинних місць гулянь, розваг, культових місць і т. п.

12. Назви старих фортець, валів, застав, спусків, в'їздів, брам (воріт), мурів, окопів і т. п. населеного пункту

13. Назви могил, горбів, балок, ярів, круч, мостів, гребель і т. п. населеного пункту

14. Назви вигонів, тирловищ, пасовиськ і т. д.

15. Назви переправ, бродів, водопоїв, пристаней, місць для купання, берегів, скель, колодязів, криниць, джерел тощо населеного пункту

16. Назви доріг (шляхів), старі й нові

17. Назви млинів (водяних і вітряків), фабрик, заводів, майстерень, рудників

(копалень), шахт, кар'єрів і т. п.; назви залізничних станцій, полустанків, роз'їздів, колійних сторожових будок, переїздів тощо

18. Назви пам'ятних історичних місць (колишніх бойовищ, історичних місць громадянської війни, історичних місць часів Великої Вітчизняної війни, історичних місць, пов'язаних з іменами видатних людей тощо)

19. Назви колгоспів, радгоспів, заповідників і т. п. населеного пункту

20. Звідки вийшли перші поселенці населеного пункту, чи були колись вони кріпаками, казенними або козаками, чи мали (мають) жителі його якісь прізвиська (литвини, поліщуки, долішняки, бойки, гуцули); якщо такі прізвиська є, то запишіть їх у трьох формах, наприклад: литвини, литвин, литвинка

21. Назви жителів за назвою населеного пункту (кияни, киянин, киянка)

22. Прізвиська і прізвиська людей від населеного пункту (Ніжин — Ніжинець, Лебедин — Лебединський, Дібрівка — Дібровенко й т. п.)

23. Назви жителів за професіями (болгари — огородники)¹

24. Назви жителів за назвою колгоспу (колгосп ім. С. М. Будьонного — будьонівці)

25. Назви жителів за районом проживання (Глиняна — глинянці, Яри — зарчани і т. п.)

II. Топографічні назви

1. Назви морів, рік, озер, каналів, ставків, ручаїв, струмків, джерел, болот, мочарів, багон; лиманів, плавнів, заток, рукавів, саг, торфовищ і т. п.

2. Назви скель, порогів, каменів, гаток, стрімчаків, бескидів, вирів, ковбань, ям, берегів, кіс, обмілин (відмілів), плес, водоспадів, островів, півостровів, рибних тонь, рогів (мисів), водопоїв тощо

3. Назви садів, лісів, борів, гаїв, чагарників, шелюгів і т. д.

4. Назви гір, гірських проходів, верхів, шпилів, міжгір'їв (ущелин), гірських пасом, хребтів, перевалів, скель, каменів, долин, полонин, пасовиськ і т. п.

5. Назви курганів, високих могил, горбів (бугрів, грунь) і т. п.

6. Назви балок, ярів, байраків, долин, западів, проваль, урвищ, круч, лощин і т. п.

¹ У с. Покровському на Дніпропетровщині болгарами називають місцевих жителів, що займаються городництвом.

7. Назви печер, підземних ходів, гротів, копалень, шахт, кар'єрів, валів, мурів, окопів, фортець, сухих каналів, старих сухих річищ і т. п.
 8. Назви великих доріг (шляхів), мостів, давніх застав і т. п.
 9. Назви урочищ, нив, мисливських господарств, тирл, територій заповідників, лугів, лук, орних полів, частин земельних угідь і т. д. Назви колгоспних діляниць
 10. Назви непридатних земель (пустирів, пісковиків і т. п.)
 11. Дата складання відповіді (число, місяць, рік)
 12. Адреса та підпис кореспондента (писати чітко)
-

ЧИТАЛЬНИЙ ЗАЛ
НАУКОВИХ РАД

Ф. Т. ЖИЛКО

СУЧАСНІ ЗМІНИ В ГОВІРКАХ
КОЗЕЛЕЦЬКОГО Й ОСТЕРСЬКОГО РАЙОНІВ,
ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Говірки південно-західної частини Чернігівщини — Козелецького й Остерського районів — порівнюючи з іншими говірками української мови належать до найменш досліджених, хоча вже в 50-тих роках минулого століття розпочалося записування матеріалів з цієї частини Чернігівщини і навіть була перша спроба опису говірок Козелещини: чернігівський письменник О. Шишацький-Ілліч в 1853 р. надрукував статтю „О народном языке и говорах Козелецкого уезда“ в „Черниговских губернских ведомостях“ (№ 37, 40). Того ж року Шишацький-Ілліч опублікував фольклорні записи із збереженням деяких діалектних особливостей мови „Святки в м. Олишевка Козелецкого уезда“ (Черниговские губернские ведомости, 1853, № 13). Були опубліковані фольклорні матеріали, що фіксували й діалектні риси говірок Остерщини „Слова и выражения Остерского уезда“ (Черниговские губернские ведомости, 1851, № 44, 48, 51; 1853, № 6, 9, 27, 34; 1854, № 1). Але після того записів говірок цієї місцевості більше не провадилося. Не було нових даних і в розпорядженні К. П. Михальчука, коли він у кінці 60-тих і на початку 70-тих років складав свій загальний огляд українських говорів „Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины“¹. Хоча, як відомо, для свого огляду К. Михальчук мав на той час значні матеріали, записані за тією програмою, що лягла в основу збирання діалектних матеріалів Південно-західним відділом географічного товариства

¹ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Юго-Западный край, т. VII, в. 2, 1877.

в Києві¹. Жодних записів за тією програмою на Козелеччині та Остерщині не було зроблено. К. Михальчук відносив говірки теперішніх Козелецького й Остерського районів до найбільш південних говорів Чернігівщини, до так званого „власне *сіверського* різноріччя“ сіверського піднаріччя, складової частини поліського наріччя української мови. Говірки діалектної групи, що її називав К. Михальчук сіверським різноріччям, знаходилися у всій північній частині теперішньої Чернігівської області між Дніпром і Десною, а місцями і на лівобережжі Десни на території теперішніх Остерського й Козелецького районів. За К. Михальчуком, всі ці говірки *акаючі*, говірки ж *окаючі*, які знаходяться на території теперішнього Козелецького району, Михальчук відносив до зовсім уже іншої діалектної групи „сіверсько-українського“, або за іншою термінологією „ніжинсько-перяславського різноріччя“, яке входить, як вважав Михальчук, до іншого навіть наріччя — „українського“ (за сучасною термінологією, південно-східне наріччя). Михальчук, не маючи інших матеріалів, пішов слідом за О. Шишацьким-Іллічем, який у згадуваній вище статті південні говірки тодішнього Козелецького повіту визначав як „степову мову“, отже типово українську (південно-східну), не враховуючи, таким чином, перехідного характеру говірок південної Козелеччини від північної діалектної групи до південно-східної (на північній основі).

У цій статті ми робимо спробу оглянути найважливіші зміни в лексиці, морфології й фонетиці, яких зазнають тепер говірки Козелецького й Остерського районів, використавши всі попередні матеріали, і особливо записи, проведені влітку 1948 р. трьома діалектологічними експедиційними групами Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР за „Програмою для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови“. Записи проведені: в Козелецькому районі — с. Кіпті, Лемеші, Патюти й Ставиське, в Остерському районі — с. Білики, Ст. Гута, Максим, Моровськ, Савине, Сорокошичі й Старогородка.

Зміни в лексиці

Лексика, як це вже давно встановлено, найбільш показова щодо тих процесів і змін, які відбуваються в сучасних говорах. Від часу Великої Жовтневої соціалістичної революції так змінилося життя

¹ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Юго-Западный край, т. VII, в. 2, 1877.

в Козелецькому й Остерському районах, село зазнало таких політичних і соціально-економічних змін, таким все стало відмінним, що це, як і по всіх говорах української мови, яскраво й найперше позначилося на лексичній системі говірок. Ці зміни відбуваються різними шляхами інтеграції, в яких основну роль має літературна мова. Особливо ж помітні ці зміни в мові молодшого та середнього покоління. Інтенсивне політичне й громадське життя нашого села, соціально-економічні процеси, нова радянська техніка, а також преса, радіо й т. д. ще більше посилюють вплив літературної мови на говірки.

Лексичний склад говірок за останні двадцять років від часу соціалістичної перебудови села особливо змінився: говірки засвоїли величезну кількість слів з літературної мови, які пов'язані з означенням нових процесів нашого соціалістичного життя, культури, техніки. Ці слова поширені на всіх просторах нашої країни, поширені здебільшого і в інших мовах нашої батьківщини; проте в межах українського ареалу вони можуть мати іноді деякі локальні фонетичні, а часом і морфологічні відмінності. Так, наприклад, в акаючих говірках Козелецького й Остерського районів переважає акання і в словах, що з'явилися у радянський період: калгбсп, калект'іу, камсамблец' тощо.

Особливо значні зміни відбуваються в розширенні, а також і в розвитку семантичних гнізд. Набуваючи відмінного значення в зв'язку з функціональними семантичними змінами, слово тим самим змінює й семантичне гніздо. Так, наприклад, „камора“ (комора) — будівля для зберігання зерна — витискується тепер в усіх говірках цих районів новим у цій місцевості словом „зерносховище“, яке замінило в обслідуваних говірках і слово „инбар“ (амбар, енбар), що вживане було подекуди на означення громадського магазину для переховування зерна (Лемеші, Патюти) та „гамазей“ (Моровськ). Змінило значення й слово „туок, туік“ (тік). До соціалістичної перебудови села „туок“ (тік) — частина клуні, де молотили хліб (Кіпті, Лемеші, Патюти), тепер „тік“ означає взагалі місце, де молотять.

Поряд із заміною та розширенням значення слів відбувається й процес диференціації їх значень. По говорах ця диференціація може бути різною, але напрямок її приблизно однаковий. Візьmemo для прикладу слово „хліеу“ (хлів). Не в усіх архаїчних типах говірок обслідуваних сіл це слово мало диференціацію в зна-

ченні: кан'ушн'а (для коней), хл'іеу (для іншої худоби). Тепер у колгоспному селі диференціація значення цього слова величезна: кан'ушн'а, карбун'а (Максим), карбунік (Савине), скатарник, аучарн'а (Старгородка), аучарник (Моровськ), хл'іу (для овець у Сорокошичах), свин'ушник (Ставицьке), свинарн'а (Білики, Старгородка, Савине). Трапляється і такого характеру диференціація значень: хл'іеу — у колгоспників у їх особистих садибах, а всі зазначені вище слова означають нові зміни в громадському господарстві колгоспів. Або слово „лан“, тепер вживане значно ширше, більш виразно віддиференціювалося в обслідуваних говірках від „нива“, „поле“, означаючи велике поле в колгоспному господарстві. Так само поширилося й слово „скирта“ — довга й велика кладка снопів на току чи на полі, тим часом як до колгоспного господарювання снопи складали по клунях (у засторонках), а в скирти — тільки в економіях.

Життя й побут на селі так швидко змінюються, що молоде покоління, особливо в тих родинях, де немає старих людей, навіть не завжди розуміє слова, що були поширені до соціалістичної перебудови села або до Жовтневої революції. Взяти хоча б для прикладу „ачкур“ (очкур) — пояс з мотузки для штанів, який не завжди знає наша молодь.

Крім зникаючих, є цілий ряд слів, що зовсім випали з активного словника. Це слова, що означають відмерлі вже предмети матеріальної культури, речі старого побуту й т. д. Слово „чал'адник“ — наймит — згадується, наприклад, тільки при розповідях про дореволюційне тяжке життя, або „лучник“ — світець, прилад для освітлення хати лучинами (сосновими щепками) ¹.

Новий величезний шар лексики набувають говірки в революційні часи, під час соціалістичної перебудови села. Ці слова мало або й зовсім не відрізняються від нової лексики в селах інших місцевостей Української РСР.

Новий шар лексики — основна й найхарактерніша ознака лексичної системи обслідуваних говірок. Проте під цим шаром лексики виразно проступають залишки архаїчного типу говірок. Архаїчний тип лексики характерний тим, що, по-перше, слова цього складу відходять до пасивного лексичного запасу, по-друге, якщо й вжи-

¹ Цілий ряд уже зниклих з цих говірок слів, колись широко знаних, можна знайти в статті „Слова и выражения Остерского уезда“ (Черниговские губернские ведомости, 1853, № 9).

ваються тепер, то мають паралелі, дублети слів літературної мови. Вживання слова з архаїчного типу говірки часто характеризує мову людей старшого покоління; нові слова вживаються й старшим поколінням, але для нього вони — дублети до слів архаїчного типу говірки.

Так, наприклад, по деяких говірках, як-от у с. Максим поширене тепер „валачіт“ (волочити), зрідка „баранават“, а в мові старшого покоління переважає „скарбдіт“. У говірці с. Сорокошичі до слова „кукуру́дза“ є паралель з архаїчного типу говірки „кїяхі“.

Слово це має локальне поширення, до речі, зафіксоване воно й у статті „Слова и выражения Остерского уезда“ (Черниговские губернские ведомости, 1853, № 6) — кяхи, кьяшки.

Вузько-локальні слова, як-от „ратай“ — орач (говірки північної частини Козелецького району), „ўтва“ (качка) тощо теж характеризують колишні архаїчні типи говірок. У цьому типі говірок зустрічаються і слова із значною проти літературної мови здиференційованістю по окремих говірках та ще й з відмінними рисами морфологічної і фонетичної структури слова.

Наприклад, відповідно до „блискавка“, „блискавиця“ літературної мови зустрічається: блискави́ц'а, мбн'ї́а (Моровськ), бліскаўка, мблн'ї́а, мїгуўка (Білки), в с. Максим є ще одна паралель: мигу́ша, мїгави́ц'а, мблн'ї́а (Кіпті), снїгуні́шка (Ст. Гута), мбні́я (Савине, Старогородка).

Надто малу територію займають обслідувані говірки, щоб провадити аналіз лексики, а також і інших рис говірок методами й засобами радянської лінгвістичної географії. Хоча побіжно треба відзначити, що в говірках, які знаходяться в західній частині території Козелецького району і в Остерському районі, зустрічаються слова, поширені на Правобережжі, як-от: „шопá“ (Моровськ), як паралель до „нав'іес“, кашу́я'а (Сорокошичі, в старшого тільки покоління) поряд із поширеним „сорбчка“. У с. Біликах паралельно до поширеного в говірках цієї місцевості слова „вилка“, „вилбшник“ вживається й „рогáч“, знане в більшості говорів південно-східного наріччя, а паралельно локальному „звуд“ „звуд“ (звід, що ним тягають воду з криниці) в с. Старогородка — „журавел“, або відповідно до локального „скарадá“ зустрічається в говірках південної частини цих районів „озимина“, „схбди“.

Зміни в морфології

Морфологічна система говірок Козелецького й Остерського районів порівнюючи мало відрізняється від системи сучасної літературної мови. Локальні морфологічні відмінності в цих говірках типові взагалі для північної діалектної групи. Вкажемо на деякі найважливіші риси та на ті зміни, яких вони зазнають у сучасних говірках.

Словотвір загалом має порівнюючи найменше локальних відмінностей, проте зустрічаються незначні відхилення. Так, наприклад, всюди в цих говірках, як і в багатьох говірках північного наріччя, поширено слово „мáтка“ (мати). Зрідка в молодшого покоління зустрічається паралель з літературної мови — „мáти“ (с. Білики).

Відповідно до суфікса *-інк-* літературної мови в цих говірках поширений суфікс *-унк-* (*-юнк-*) для творення іменників жіночого роду (пестливих): мáт'унка.

Колись, можливо, більш був поширений суфікс *-хн* для творення іменників жіночого роду. У статті „Слова и выражения Остерского уезда“ (Черниговские губернские ведомости, 1853, № 34) зустрічаються *невйехна*, *невйхна*, *свекрухна*. Тепер цього суфікса на основі того матеріалу, що є в нашому розпорядженні, виявити не пощастило.

Без суфікса *-к* поширене в цих говірках „міса“ (миска), яке теж зафіксовано у щойно згадуваній статті „Слова и выражения Остерского уезда“.

Значно більше локальних відмінностей в словозміні.

ІМЕННИКИ

1. Зберігається давнє закінчення іменників середнього роду типу: *подв'іриє*, *п'іриє*, *вес'ієл'л'є*, *гол'л'є*, *нас'ін'я'є*, *жит'т'є*.

2. У родовому відмінку однини іменників жіночого роду третьої відміни по багатьох говірках цих районів немає єдиного, уніфікованого закінчення. Зустрічаються паралельні закінчення *-і*, *-и*: *ноч'і-и*, *со́я'т-и*, *в'іст'і-и*, *т'ін'і-и*.

Є говірки, де вживане тільки одне закінчення *-т* (Кіпті), або *-и* (Ставицьке). Помічено, проте, в молодого покоління загальну тенденцію до вживання переважно закінчення *-і* (як у літературній мові), найвиразніше це виявлено в говірці с. Білики, де тільки в старого покоління зустрічається закінчення *-и*.

3. У давальному відмінку однини іменників чоловічого роду зустрічається тільки закінчення *-у* (*-'у*): б́рату, д́убу, кон'у́, кра́йу. Тільки в говірці с. Білики зустрічається дуже рідко *-ові*: ба́тькові, това́ришові, женихóві.

4. Значна розбіжність спостерігається в закінченнях давального відмінка однини іменників четвертої відміни: *-і* — дит'а́т'і, йагн'а́т'і, порос'а́т'і (Стави́ське, Лемеші, Патюти); *-и* — тел'а́ти, гусен'а́ти, йегн'а́ти (Савине, Старогородка, Сорокошичі, Моровськ); чи *-і, -ові, -у* — тел'а́т'і, тел'о́в'і, тел'а́ту (Білики).

5. Тверді й м'які групи у відмінюванні іменників розрізняються незалежно від наголосу (як і в літературній мові) тільки в говірках північної частини Козелецького району та прилеглих селах Остерського району (Кіпті, Лемеші, Патюти, Стави́ське, Білики, Савине). На правому березі Десни переважає в орудному відмінку однини в закінченнях *-о*: се́рц'ом, га́йом, душі́йу, земл'а́йу (Моровськ, Сорокошичі).

На самому крайньому заході цих говірок — на побережжі Дніпра — зустрічається тільки *-о* в закінченнях орудного відмінка однини м'якої групи іменників (Сорокошичі). У південній частині Козелецького й Остерського районів (на правому березі Десни) так само переважають закінчення твердої групи іменників, як і в говірках південно-східного та південно-західного наріч.

6. У називному відмінку множини іменників чоловічого роду, особливо тих, що означають парні імена, спостерігається різноманітність закінчень не тільки в різних говорах цих районів, а й в одній і тій же говірці. Так, наприклад, в говірці с. Сорокошичі поряд із закінченням *-и*: у́си, павади́, у́ши, плéчи (але о́ч'і), грунті́ зустрічається закінчення *-а*: рука́ва, варбта, далóта, а також годá, л'еса́ тощо.

У говірках східної частини Остерського району і в Козелецькому районі в мові молодшого покоління помітна тенденція до поширення закінчення *-и*: л'іси́, грунті́; навіть рукави́, долоті́ (Білики). Закінчення *-а* в називному відмінку множини по деяких говірках заступається закінченням *-и*.

7. Іменники, що в однині мають суфікс *-анин*, у називному відмінку множини виступають з закінченням *-е*: сел'а́не, громад'а́не, цига́не, навіть л'у́д'е, а по деяких говірках *-и* (Білики, Максим, Стави́ське); у частині говірок закінчення *-и* зустрічається спорадично (Кіпті, Патюти, Савине).

ПРИКМЕТНИКИ

1. Прикметники і займенники прикметникового типу в називному відмінку однини чоловічого роду в членній формі зазнали стягнення закінчення: *могучи (народ), учерашн'ї (день), добри (хлопець), молодї (чоловік).

Проте в окремих говірках часом зустрічаються й повні форми, властиві літературній мові. Найвиразніше це виявлено в говірці с. Білики (можливо, в цій говірці це давня риса, бо найбільш послідовно вживана повна форма в старшого покоління); стягнена форма зустрічається спорадично (в мові старшого покоління в говірках північної частини Козелецького району).

2. Прикметники середнього роду в називному відмінку однини тільки в деяких говірках більш-менш спорадично зберігають повну форму: багáтейе (село), дбóгейе, весéлейе (Кіпті, Лемеші).

ДІЄСЛОВА

1. Інфінітив по всіх говірках має тільки закінчення -т' після голосного основи. Дуже рідко й спорадично зустрічається закінчення -ти: жїти (Моровськ), гатóвити, падавáти (Білики), с'їяти (Лемеші, Ставиське, Савине).

2. Майбутній час дієслів недоконаного виду в говірках на території між Дніпром і Десною, за К. Михальчуком, має одну форму — аналітичну. Проте тепер і в цих говірках є вже тенденція, особливо в мові молодшого покоління, вживати й синтетичні форми: хадїтиму, рабїтиму. У говірках с. Моровськ, Максим, а також в говірках на території, розташованій на схід від Десни, синтетична й аналітична форми зустрічаються майже паралельно.

Зміни в фонетиці

ВОКАЛІЗМ

Помітні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів відбуваються і в системі вокалізму, яка має найбільше відмінностей порівнюючи з сучасною літературною мовою.

Фонема а

По тому, чи виступає фонема а замість фонем о в ненаголошеній позиції, тобто по її співвідношенню з фонемою о в наголошеній позиції, обслідувані говірки традиційно поділяють на *акаючі* й *окаючі*. Окаючі говірки не знають фонем а в ненаголошеній

позиції замість фонем *o*, тобто нічим не відрізняються від більшості говірок української мови; акаючі говірки як найбільш характерну ознаку вокалізму знають співвідносність фонем *a* з фонемою *o* в наголошеній позиції.

У всіх селах Остерського району, де провадилися записи, говірки акаючі; в Козелецькому районі акаючі говірки зустрічаються тільки в північно-західній частині: с. Іржавець, Кіпті, Песецьке, Шуляки, Горбані, Гладке, Сморшки, Патюти та в окремих селах південної частини. Таким чином, спростовується твердження О. Соболевського¹, який вважав, що акання в колишньому Остерському повіті спорадичне.

Співвідносність фонем *o* з фонемою *a* в ненаголошеній позиції виявляється не в однаковій мірі в усіх говірках. Акання немає:

1. Якщо фонема *o* має певне значення для виявлення граматичної категорії та її форми: *бістро*, *брідко*, *скоро*, порів. *бістра*, *брідка*, *скора*, знайдено — знайдена, *убило* — *убила*.

2. У закінченнях орудного відмінка однини іменників: *грбмом*, *аскблком* і т. д., але в ряді говірок (Кіпті, Патюти, Ст. Гута) і в цих формах проступає акання: *аскблкам*, *дарбгайу*. У частині говірок помітна тенденція до акання в зазначеній формі орудного відмінка однини навіть у молодшого покоління: *рйбайу* (Білики, Максим, Савине).

Особливістю системи вокалізму обслідуваних говірок, як і багатьох інших говірок у північній наріччі, є те, що фонема *a* в наголошеній позиції співвідносна з фонемою *e* в ненаголошеній позиції (відповідно до *ѣ* (ѣ) в старослов'янській мові): *дѣвет'* — *дѣв'ѣти* (ряд) — *п'ѣат'* — *пѣти*, *чѣл'ѣд'* — *чѣл'ѣдки*. Проте ця риса в окремих словах по окремих говірках може бути й не виявлена: *чѣл'ѣд'* (Максим, Старогородка, Савине, Леміші), *дѣв'ѣат'*, *говбр'ѣт'*, *прѣс'ѣт'* (Білики, Максим, Лемеші, Моровськ, Старогородка), або помітне й паралельне вживання: *калѣд'ѣз'* — *калѣд'ѣз'*, *пѣм'ѣт'* — *пѣм'ѣт'* (Білики). Все це свідчить про те, що ця риса, властива архаїчному типу говірок, починає зникати.

Фонема *o*

В обслідуваних говірках акаючого типу звук *o* в ненаголошеній позиції не має повної фонематичної значимості: він має, як ми бачили, позиційні зв'язки фонем *o* з фонемою *a*.

¹ А. Соболевский, Очерк русской диалектологии. Малорусское наречие, Живая старина, в. IV, 1892.

В окаючих говірках фонема *o* в ненаголошеній позиції, як правило, не зазнає звуження і лабіалізації. Цей звук вимовляється виразно. Це взагалі характерна риса окаючих говірок північної діалектної групи: голубка, годува́т'.

Фонема *y*

Проти сучасної літературної мови фонема *y* в обслідуваних говірках майже нічим не відрізняється щодо місця вживання. Тільки в префіксі *пуд* ця фонема зустрічається досить часто: *пуднесті́, пудрабі́т', пудва́жит'* й т. д. У північній діалектній групі є говірки, де більш-менш послідовно зустрічається фонема *y* в закритому складі відповідно до фонемі *i* сучасної літературної мови; у цій позиції обидві фонемі співвідносні з фонемою *o* у відкритому складі.

Так, наприклад, в селі Михайло-Коцюбинському, на північ від Остерського району, зрідка зустрічається: *кун', насту́л'ник, су́л'*¹.

Фонема *u*

Фонема *u* на акустичне враження в цих говірках вужча і вища, ніж *u* в літературній мові, отже сприймається як звук, що наближається до *i*.

Ця фонема зустрічається:

1. На місці давнього *u* (*l*), отже є перехідним етапом від *u* (*i*) до *u*, поширеного в південно-східному і південно-західному наріччях. Так, наприклад, *варі́т', зачісува́т', вест'і́*. Як перехідний звук між *i* та *u* особливо часто зустрічається після шиплячих *ж, ч*: *чі́тко* (Старогородка), *жі́вота́, чі́сти* (Максим).

2. Внаслідок зникнення дифтонгічних звуків *yi, yí* зустрічається спорадично по окремих говірках: *ві́з, дві́р, рі́г, сті́л, ті́к, борі́д, бері́зка* (Білики), *ді́м, сті́л, ті́к* (Моровськ, Ставиське, Лемеші), *ві́з, лі́й, рі́г, сті́л* (Патюти).

Фонема *e*

Фонема *e* в обслідуваних говірках, за винятком с. Білики, Савине, Старогородка, виявляється як звук, типовий для північно-української діалектної групи, тобто в ненаголошеній позиції не зміщується в артикуляції із звуком *u*: *село́, зелє́ни, берє́за, весє́ди*.

¹ П. С. Лисенко, Говірка с. Михайло-Коцюбинського Чернігівської області (див. далі стор. 67—68).

У групі говірок південної частини Остерського району на лівому березі Десни (с. Савине, Старогородка й Білики) фонема *e* в ненаголошеній позиції звучить як звук, середній між *e* та *u*, тобто є типовою для більшості говорів української мови, що стало нормою і для сучасної літературної мови: трэ́вога, Пэ́трoм, та́бé, та́пéр, зéлéному. Зокрема в північній говірці цієї групи в с. Біликах старше покоління не змішує в ненаголошеній позиції звук *e* з *u*, а молодше вимовляє з наближенням до норм сучасної літературної мови.

Фонема *e* в обслідуваних говірках зустрічається значно частіше, ніж у літературній мові чи інших говорах української мови, а саме:

1. Замість давнього *e* в історично нових закритих складах в ненаголошених позиціях: пoпeл, бoсeн' тощо. Отже, в цій позиції фонема *e* у відкритому складі не співвідносна з фонемою *i* в закритому складі.

2. Здебільшого на місці давнього *ъ* в ненаголошеній позиції по всіх обслідуваних говірках: дeдoк, бeдa, мeшoк, пeсoк.

3. На місці звуку, що відповідає давньому *e* (ъ) старослов'янської мови в ненаголошній позиції: коло́дeз', пaмeт'. Те ж саме за незначними винятками в 3-й особі множини другої дієвідміни: (вони) лoвeт', л'у́бeт', хoдeт'...

Тільки в окремих випадках, як уже зазначалося, замість *e* може виступати в цій позиції фонема *u*.

Отже, фонemi *e*, *u* в обслідуваних говірках Козелецького й Остерського районів і в ненаголошеній позиції виступають із розрізненням значення, чого, як відомо, немає ні в інших говорах української мови (крім північної діалектної групи), ні в сучасній літературній мові. Порівняймо хоча б для прикладу: (він) вoдит', рoбит', хoдит' — (вони) вoдeт', рoбeт', хoдeт'.

4. Зустрічається ця фонема після *й* на початку слова, де в більшості говорів української мови виступає звук *a*:

а) йeлiна, йeлoзит', Йeрeмa';

б) йeкi, йeйцe, йeчм'ieн'.

Фонема *i*

Порівнюючи з сучасною літературною мовою фонема *i* зустрічається значно рідше в обслідуваних говірках. Як правило, ця фонема виступає найчастіше на місці давнього *ъ* в наголошеній позиції по говірках Остерського району на лівому березі Десни і в говірках Козелецького району. Особливо ж інтенсивно відбу-

вається занепад дифтонгічного звука \bar{y} (\bar{ie}) в морфологічних категоріях у мові молодшого покоління: до земл'ї, на вод'ї, на хат'ї, на рѣц'ц'ї, гн'із'д'ї, на стол'ї, у хл'ів'ї (Білики, Савине, Старогородка).

Дифтонгічні звуки

Про північні дифтонги писалося загалом уже багато; була навіть спроба написати розвідку про те, як досліджувалися північноукраїнські дифтонги. Не вдаючись до певного часу в докладний аналіз цих звуків, бо для цього потрібно мати в розпорядженні значно більше різноманітного матеріалу (треба провести й відповідні експериментальні дослідження), ми маємо на увазі визначити тут хоча б типи дифтонгічних звуків та їх фонетичну роль.

Спостерігається певна співвідносність дифтонгічних звуків із звичайними фонемами (голосними звуками) залежно від: а) закритості (історично нових закритих складів) чи відкритості складів, б) від наголосу (для всяких типів дифтонгічних звуків), в) від позицій цих звуків (після шиплячих, в окремих морфологічних категоріях слів тощо).

Співвідносно до звука \bar{o} (давнього \bar{d}) у відкритому складі зустрічаються по обслідуваних говірках у закритому складі такі дифтонгічні звуки:

- 1) \bar{yo} — двуор, аблуог, стуол, дамуоука (Максим, Ст. Гута);
- 2) \bar{ye} — двуер, вуез, туек (Сорокошичі), зуерка (Максим), спорадично в говірці с. Патют — руег, пуед;
- 3) \bar{yi} — вуиз, пуид, туик, стуил, руиг, стуиг (Білики, Кіпті); спорадично вуиз (Ставиське, Лемеші, Патюти), пуид, домуїука (Савине, Старогородка, Сорокошичі, Моровськ);
- 4) \bar{yi} чи $\bar{y'i}$ — голуїука, домуїука (Сорокошичі).

Давнє \bar{e} в історично нових закритих складах у наголошеній позиції не завжди переходило у північних говірках у дифтонгічні звуки. Зроблене Л. А. Булаховським припущення, що „колишне розрізнення окремих рефлексій — з одного боку, \bar{e} перед колишнім складом з м'яким зредукованим (\bar{y}), з другого, \bar{e} перед колишнім складом із зредукованим твердим (\bar{t})“¹, потверджується фактами з говірок Козелецького й Остерського районів. Хоча ця

¹ Східнослов'янські мови як джерело спільнослов'янської акцентологічної системи, „Мовознавство“, т. IV—V, стор. 14.

фонетична тенденція обмежується, як зазначає у тій же праці Л. А. Булаховський, тим, що „випадки *e* перед складом із колишнім *ъ* відсутні в положенні за шиплячими та *й*, де *e* фонетично переходило в *o* і де, отже, діяла заміна, паралельна переходові *o* в *i*“¹.

Отже, давнє *e* в історично нових закритих складах у наголошеній позиції перед складом з колишнім зредукованим *ъ* зустрічається в північних говірках як дифтонги *yo*, *ye*, *yl*, *yl*, тобто тожні дифтонгічним звукам з давнього *o* в цій же позиції. Наприклад, шч^{yo}утка (Ст. Гута).

Проте, як зазначає у вищезитованій праці Л. А. Булаховський, цей перехід у дифтонгічні звуки відбувався тільки в певних умовах. Визначення цих умов теж потверджується даними записів наших діалектологічних експедицій, а саме:

1) у формах чоловічого роду минулого часу дієслів (колишні дієприкметники з суфіксом на *лъ*): дап'у^{yo}ок (Ст. Гута), прин'у^{yo}с, прив'у^{yo}оз;

2) у формах родового відмінка множини іменників жіночого роду колишніх *a*-основ: сл'у^{yo}оз, беру^{yo}ез, сл'у^{yo}із (Сорокошичі);

3) у формах родового відмінка множини іменників середнього роду колишніх *o*-основ: с'у^{yo}ол.

Спостережено, що давнє *e* зберігається в наголошеній позиції, якщо наступний склад мав колишній зредукований звук *ъ*: клен, замёт, клёпка, пудмётка.

Відповідно до давнього *e* в наголошеній позиції перед складом із зниклим зредукованим *ь* по говірках зустрічається дифтонгічний звук *ie*: с'і^{ie}ем, кіс'і^{ie}ел', п'і^{ie}ч, ш'і^{ie}с'т' (Білики, Ст. Гута, Максим, Старогородка).

Відповідно до давнього звука *ь* в наголошеній позиції зустрічається дифтонгічний звук типу *ie* з різними модифікаціями, очевидно, пізнішого походження. Так, наприклад: агр'і^{ie}ех, л'і^{ie}с (Білики), с'і^{ie}тка, на хат'і^{ie}, таб'і^{ie}, саб'і^{ie}, на земл'і^{ie}, на рал'л'і^{ie} (Ст. Гута, Максим).

Поряд з цим виникають і різні модифікації цього дифтонгічного

¹ Східнослов'янські мови як джерело спільнослов'янської акцентологічної системи „Мовознавство“, т. IV—V, стор. 15.

звука. Так, у говірці с. Білики зустрічаються майже паралельні дифтонгічні звуки після губних приголосних $\widehat{йе}$: $\widehat{абйед}$, $\widehat{вйера}$; $\widehat{йи}$: $\widehat{абйид}$, $\widehat{вйитер}$; або $\widehat{йі}$: $\widehat{бйім}$, $\widehat{вйітер}$, у $\widehat{хлевйі}$.

Природа цих дифтонгічних звуків, як уже зазначалося, ще не досліджена. Цілковиту рацію мав К. Михальчук, коли писав про північні дифтонги: „при уповільненій вимові, вони набувають різноманітних відтінків, то губного ж, то піднебінного, то гортанного характеру. Звідси — велика кількість спроб у різноманітному їх написанні“¹. По суті це звуки дифтонгічного характеру, подовженої проти звичайної вимови. Отже, їх тільки умовно можна назвати дифтонгами. У сучасній системі вокалізму говірок північної діалектної групи дифтонгічні звуки є фонемами архаїчного типу говірок, з яскраво вираженою тенденцією до зникнення. Різноманітність дифтонгів — явище власне фонетичного характеру. Дифтонги-фонемами в системі вокалізму обслідуваних говірок (місцями тільки уламки цієї системи) визначаються такі:

1) лабіалізованого характеру дифтонгічні звуки наголошеної позиції, що співвідносні у відкритих складах із фонемою o : \widehat{yo} , \widehat{ye} , \widehat{yi} , $\widehat{yі}$;

2) лабіалізованого характеру дифтонгічні звуки наголошеної позиції, які по-різному палаталізують попередні приголосні звуки; у відкритих складах співвідносні з фонемою e : \widehat{yo} , \widehat{ye} , \widehat{yi} , $\widehat{yі}$;

3) дифтонгічні модифікації типу $\widehat{іе}$ в наголошеній позиції (перед давнім складом з $ь$), які співвідносні у відкритих складах з e ;

4) дифтонгічні модифікації типу $\widehat{іе}$ під наголосом, які співвідносні з звуком e ненаголошених позицій.

Характерна риса вокалізму архаїчного типу говірок — дифтонгічні звуки — досить помітно зникає. Про це свідчать хоча б ті говірки, у яких в молодшого покоління, як вже згадувалося, зовсім відсутні дифтонгічні звуки.

Найбільш помітно зникають лабіалізовані дифтонги типу \widehat{yo} , \widehat{ye} . Є говірки, як-от у с. Лемешах, де залишки дифтонгічних звуків типу $\widehat{іе}$ зберігаються в старшого покоління тільки при повільній мові.

Територія дифтонгічних звуків за останні майже сто років від

¹ Труды этнографическо-статистической экспедиции..., т. VII, в. 2, стор. 484.

часу, коли О. Шишацький-Іллїч писав про говірки колишнього Козелецького повіту, значно скоротилася. У згадуваній статті про говори колишнього Козелецького повіту О. Шишацький-Іллїч визначав такі діалектні полоси повіту:

1) *північну*, до якої він залучав акаючі говірки на півночі повіту; 2) *середню*, про яку він писав, що: „місцевість ця простягається часто від меж Чернігівського повіту й доходить майже до села Козари“¹; 3) *південну*, де вже „степова мова“ — говірки, не подібні до північних. На думку Шишацького-Іллїча, в середній полосі говірки „в своїх началах и в изложении“ майже цілком подібні до говірок тодішнього Остерського повіту. Для середньої полоси як характерну рису Шишацький-Іллїч відзначає поширеність лабіалізованого дифтонгічного звука, який він позначав *ѣу*.

Тепер же дифтонгічні звуки зберігаються як риса архаїчного типу говірок в кількох лише селах північної частини Козелецького району: Кіпті, Патюти, і виразно зникають в сусідніх на південь від них селах: Лемеші, Ставицьке. Отже, дифтонгічні звуки збереглися тільки на самій північній частині тієї середньої полоси, про яку писав Шишацький-Іллїч.

КОНСОНАНТИЗМ

Система консонантизму говірок Козелецького й Остерського районів майже нічим не відрізняється від консонантизму сучасної української літературної мови. Є деякі локальні відмінності щодо поширення диспалаталізації приголосних, відмінності теж локального характеру асимілятивно-дисимілятивних процесів у окремих словах, які пов'язані з колишнім занепадом глухих.

Локальні процеси диспалаталізації *с* у зворотних дієсловах (*с* — з колишнього займенника-енклітика *с'а*): жури́єс, здайце́, купайце́ (Ст. Гута). У молодшого покоління відзначена тенденція до палаталізації цих приголосних.

У говірці с. Білики спостережено ряд фактів втрати дзвінкості тих приголосних, що закривають склад, в позиції перед глухими приголосними: галу́лка, пупте́рти, солотки́.

Звук *р* в окремих випадках по всіх майже обслідуваних говірках диспалаталізується: бонда́рі, кома́рі, стол'а́рі (Білики, Моровськ та інші).

¹ Черниговские губернские ведомости, 1853, № 37, стор. 367.

Проте ця диспалаталізація зазнає значної зміни: по деяких обслідуваних говірках вимова звука *р* наближається або й цілком збігається з літературною нормою. Окремі відхилення від норм сучасної літературної мови в мові молодшого покоління часто залежать від жанру мови, навіть від обстановки мовлення: у виступах на зборах, у розмовах в громадських, колгоспно-виробничих справах і т. д. вимова *р* наближається або збігається з літературною нормою; в сім'ї, у розмовах побутового характеру помітна диспалаталізація як звука *р*, так і інших приголосних у тих випадках, що відзначені нами як локальні для цих говірок.

В усіх говірках відзначено поширеність альвеолярного *л*. Найчастіше цей звук зустрічається в позиції перед *е*, *и*, рідше — *а*, *о*, *у*, а також перед приголосними (особливо перед *н*) наступного складу.

Так, наприклад: глібо́ки, пліска́, була́, лупи́ти, ме́лник, ту́льки, си́лни.

У говірках на території між Дніпром і Десною — Максим, Ст. Гута, Сорокошичі — відсутнє подовження приголосних в інтервокальній позиції перед зниклим *й*, який асимілювався з попереднім приголосним: вес'і́л'е, кам'і́ен'е, жит'а, см'і́ет'а; але в поодиноких остерських і в цих же говірках спостережено подовження: гал'л'е́ (Ст. Гута).

Характерною ознакою майже всіх обслідуваних говірок є явище так званої афери́зи — стягнення двох однакових голосних при їх збігові на межі двох слів, якщо одно з них втратило свій наголос: д'о́кна, д'о́ч'ей, пашо́бу д'а́дн'ого чалав'і́ека (Кі́пті, Па́тюти).

Як бачимо, по тих особливих рисах, які характеризують говірки Козелецького й Остерського районів, можна визначити ці говірки приналежними до північної діалектної групи. В окремих говірках цієї місцевості є елементи південно-східної діалектної групи (на лівобережжі Десни в південній частині Остерського району), а місцями окремі риси й південно-західної (с. Білики).

* *
*

Уся мовна система обслідуваних говірок Козелецького й Остерського районів зазнає інтенсивних змін в умовах соціалістичного будівництва, при побудові нової соціалістичної культури села.

Найбільші зміни, як ми бачимо, відбуваються в лексиці. Зміни в лексиці характерні взагалі для всіх говірок української мови.

Зміни ж в морфології, фонетиці тим помітніші, що у говірці архаїчного типу більше розходжень з сучасною літературною мовою. Відмирають архаїчні підоснови говірок. Найперше ці зміни позначаються в мові молодшого покоління і взагалі в мові передових людей села, колгоспного виробництва.

Усі ці зміни такі значні й інтенсивні, що ми є свідками по суті важливого етапу в розвитку мови нашого народу, який належить до сім'ї братніх народів Радянського Союзу.

Г. П. ІЖАКЕВИЧ

ПРО ОСОБЛИВОСТІ ГОВІРОК БРОВАРСЬКОГО РАЙОНУ, КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Діалектологічна експедиція Інституту мовознавства в серпні 1949 р. з метою збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови обслідувала говірки сіл Жердової, Великої Димерки, Літок і Пухівки, Броварського району, Київської області.

Із 4 обстежених експедицією населених пунктів 2 села — Літки і Пухівка — лежать на водній магістралі Київ—Чернігів по р. Десні і мають пароплавне сполучення з Києвом. Населення Літок і Пухівки, особливо в навігаційний період, постачаючи до Києва різні продукти, овочі і фрукти, тісно зв'язане з містом. З районним центром Броварами обидва села сполучаються автогужовим транспортом. Село Велика Димерка, розміщене біля залізничної лінії, по якій проходить приміський робочий поїзд, має дві залізничні станції — 1-шу і 2-гу Димерку. Населення Великої Димерки має щільні зв'язки з Києвом і його пригородами, робітничими районами Дарницею і Броварами. І лише село Жердова лежить трохи осторонь від залізниці — в шести кілометрах від залізничної станції Бобрик на залізниці Київ—Москва.

Всі чотири села знаходяться на порівнюючи невеликій відстані від Києва. Найбільш віддалене з них — Жердова (56 км), найближче — Пухівка (25 км). Значна частина населення цих сіл пов'язана з містом та його пригородами роботою.

До революції Велика Димерка, Пухівка, Жердова і Літки були відсталими селами, з примітивними засобами ведіння сільського господарства; населення їх займалося частково різними відхожими промислами. Село Велика Димерка брало активну участь у громадянській війні, воно носило назву „червоного села“, і через нього

проходив шлях дивізій Щорса. Із жителів села був створений червонопартизанський загін під керівництвом Трохима Марковича Онашка, який і зараз живе в селі.

За часів радянської влади, ставши на шлях колективного сільського господарювання, всі чотири села досягли великих успіхів. Так, населення Великої Димерки об'єднано в шість колгоспів, серед яких колгосп ім. Леніна до війни був колгоспом-мільйонером і тепер швидкими темпами відбудовує своє господарство.

У Літках є 2 колгоспи: ім. Калініна та ім. XVIII партз'їзду, у Пухівці — два колгоспи: колгосп „Червоне село“ і імені VII з'їзду Рад, у Жердовій — колгосп імені Леніна. У Літках і Великій Димерці збудовані школи-десятирічки; у Жердовій і Пухівці — семирічки. У всіх цих селах є лікарні, аптеки, хати-лабораторії, колгоспні клуби. Методом народної будови у Великій Димерці збудовано зелений театр.

Населення досліджуваних нашою експедицією сіл брало активну участь у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. На території Літок, Пухівки і Великої Димерки діяв ряд партизанських загонів, в які об'єднувались також і жителі навколишніх сіл. Німецькі окупанти майже дотла знищили житлові, колгоспні і селянські будівлі у всіх 4 селах. Тепер вони в більшій частині відбудовані і продовжують успішно відбудовуватись.

Незважаючи на порівнюючи невелику відстань між досліджуваними пунктами (село Велика Димерка віддалене від с. Жердової всього на 9 км, Пухівка від Літок — на 12 км, і лише відстань між Літками і Жердовою дорівнює 23,4 км), нам довелось констатувати деяку відмінність в їх мовних особливостях. Прослідкуємо головніші з цих особливостей, відзначивши в них риси спільні та диференціюючі.

Л е к с и к а

Склад лексики в кожному з обстежуваних сіл в основному однаковий, без особливих відмінностей. Він відображає уклад життя колгоспного селянства, його побут і світогляд, техніку сільського господарства і т. ін. Проте кожен із населених пунктів має також свої окремі лексичні особливості, яких ми не знаходимо в інших і які здебільшого зумовлюються економічно-виробничим станом цього села. Так, наприклад, в Літках і Пухівці, які розміщені на березі Десни і в яких населення займається рибальством, експедицією був зафіксований цілий ряд назв різних порід риб: печк'ур,

о́кун', мен'о́к (Літки), ш'іска́р, бичо́к. В Жердовій же і Великій Димерці зафіксовано значно менше назв порід риб: о́кун', п'іска́р. Або ж, в той час як у Жердовій для визначення човна зустрілась лише назва „чо́вен“ (маленький, видовбаний із дерева) і „ло́тка“ (більша із дощок), а в Великій Димерці „барка́ска“ (невеличкий мілкий човен), — в Літках і Пухівці записані: „чо́вен“ (видовбаний), „ло́тка“ (більша з дощок), „байда́к“ (великий, для перевозки грузів), „ду́б“ (більший за лотку й чо́вен, робиться з дощок), „по́рім“ (збиті дошки на колодах для перевозу худоби). Крім того, в останніх пунктах зафіксовано також і такі частини човна, як „па́рус“, „шчо́гла“, „корма́“, „стерно́“, „нис“, „прави́ло“.

У кожній із досліджуваних говірок зафіксовано ряд слів, які не характерні для всіх 4 пунктів, а вживаються лише в одному або в двох із них. Це, переважно, назви деяких рослин, птахів, тварин або навіть людей за їх певними властивостями. Так, наприклад, на кукурудзу в Пухівці і Жердовій кажуть „кала́чики“, а в Літках і Великій Димерці — „кийахі“, причому в Літках значна частина нащелення не знає, що таке „кала́чики“, а в Жердовій — не розуміє назви „кийахі“. Слово „кукурудза“, хоч і не вживається в побуті, відоме, звичайно, передовій частині населення всіх 4 сіл.

Для чорногуза в Літках і Пухівці записана назва „бу́сел“, а в Жердовій і Великій Димерці — „га́йстер“. Людину, що любить багато розмовляти, в Жердовій і Великій Димерці назвуть „балаку́н“, в Пухівці — „лепету́н“, а в Літках — „лементач“, хоча загальна назва „балаку́н“ зрозуміла для всіх. Качка лише в Жердовій називається „ка́чкою“, в інших же 3 пунктах — „у́твойу“. В Димерці і Літках скажуть, що „у́тви ка́хкайут“, в Пухівці — „у́тви кр'а́чут“, а в Жердовій — „ка́чки ка́хкайут“. В Пухівці і в Літках — „гу́с'і герго́чут“, в Жердовій — „гу́с'і гега́йут“, а в Великій Димерці — „гу́с'і гого́чут“.

Іноді одне й те ж слово в різних селах набуває відмінного від інших фонетичного звучання. Наприклад: в Жердовій і Великій Димерці вживається слово „чемёрка“ (чоловічий одяг), в Пухівці воно ж звучить як „чимо́рка“ або „чен'о́рка“, в Літках же ми зустрічаємось з диференціацією значення: „чимн'о́рка“ — без коміра, „чемёрка“ — з коміром.

Подібних прикладів можна навести ще чимало, але вони не відіграють значної ролі в тому могутньому процесі, що охопив тепер весь мовний розвиток сучасного села і найбільш повно і безпосередньо виявляється в лексиці.

Разом з корінною революційною перебудовою суспільно-економічних відносин на селі змінюється свідомість людей, їх погляди, їх взаємовідносини і ставлення до тих чи інших економічних і соціально-політичних явищ. Із зміною свідомості пов'язані і зміни в мові і, в першу чергу, в лексиці, яка безпосередньо відображає економічні і суспільні умови, характер виробництва тощо.

Перехід від відсталого, одноосібного до великого, передового колективного сільського господарства з зовсім іншими, удосконаленими на основі нової техніки засобами виробництва знайшов своє відображення в зміні лексичного складу мови, що виявляється в зникненні з широкого вжитку цілого ряду лексем, заміні їх іншими, в переоцінці старих слів, які набувають нового значення, у появі великої кількості нових понять, що є результатом нових суспільно-економічних відносин. Ця перебудова лексичної структури мови і є найістотнішим, найвизначнішим процесом, що характеризує сучасне колгоспне село в цілому і в тому числі обстежувані нашою експедицією говірки.

Перш за все слід відзначити, що зникають спочатку із активного словарного вжитку, а в молодшого покоління вже навіть і з пасивного запасу, слова, зв'язані з індивідуальним господарюванням, і замінюються новими, колгоспними. Це, в першу чергу, стосується назв сільськогосподарських приміщень, способів обробітку землі, реманенту тощо.

Так, на місці старих, доколгоспних „саж“, „хл'іу“, „стайн'а“, „курнік“ і т. ін. виступають нові, колгоспні: „короварн'а“, „корйун'а“, „кон'ушн'а“, „свинарн'а“, свинофёрма“, „птахофёрма“.

Точні назви частин плуга, коси, ціпа відомі лише старшому і частині середнього віку населення, молодшому ж поколінню ці назви майже не відомі. Міцно увійшли в лексичний фонд всього населення такі нові слова, як: „трактор“, „жатка“, „молотарка“, „комбайн“.

Назви старих мір земельних площ (гон'і, огон'а, опруг, дес'атїна, сажен', аршін), що вживалися при одноосібному господарюванні, відомі зараз виключно представникам старшого покоління села та й то становлять собою частину їх пасивного лексичного запасу, не вживаються активно, а лише пригадуються з певним напруженням пам'яті. Встановити ж назви частин „рала“ і „сохї“ нашій експедиції не вдалося, бо навіть серед представників старшого покоління ми не знайшли таких, які б зуміли дати детальний опис цих знарядь.

Виходять із вжитку також і лишаються знов-таки лише як пасивний лексичний запас старшого покоління назви старовинної одяжі, взуття тощо. Це стосується таких слів, як „чиморка“, „плахта“, „очіпок“, „чушка“, „нам'їтка“, „постоїлі“.

Зафіксовані і випадки співіснування в говірці двох лексем для означення одного і того ж поняття, причому одна із них з архаїчно-місцевої говірки, друга — з літературної мови. До такого роду лексем слід віднести зафіксоване у всіх 4 пунктах слово „чел'ад“, яке співіснує в говірці поряд з своїм літературним еквівалентом „мблуд“, але виявляє виразну тенденцію до зникнення в устах представників середнього і молодшого віку населення.

До Великої Жовтневої революції в місцевих говірках було поширене слово „чел'адник“, „чел'адка“ (воно зафіксоване в мові найстарших представників населення), яке визначало бідного селянина або селянку, що працювали по чужих людях у наймах. Після 1917 р., до періоду ліквідації куркульства як класу, ввійшло в говірку і співіснувало деякий час поряд з діалектним „чел'адник“ літературне „наймит“, „батра́к“.

Після остаточної ліквідації експлуататорських класів у нашій країні, коли зникло саме поняття роботи в наймах як одного з видів експлуатації, ці слова зникли з активного лексичного вжитку.

Слово „багатир“ відоме лише представникам найстарішого покоління, — його замінило соціально загострене „куркуль“, яке, в свою чергу, так само, як і попереднє „наймит“, зникло з щоденного вжитку.

Зафіксовані нами також випадки зміни значення слова в цих говірках. Так, наприклад, слово „майдан“ представники старшого віку пояснюють як місце, на якому виробляють дьоготь, молодь же і більша частина населення середнього віку, нерідко навіть не знаючи старого значення цього слова, витлумачують „майдан“ як площу, на якій відбуваються збори місцевого населення.

Змінили своє значення і набули нового, політично загостреного змісту такі слова, як „знáтний“ (знáтна ланковá), „запов'їд“ (перша запов'їд колгоспника — здáти хл'їб держáв'ї) і ін.

Новий колгоспний лад докорінно перебудував психологію трудящого селянства. З появою нових економічних і суспільно-політичних відносин на селі могутньою лавою в мову селянства вплились нові слова — виразники нових понять:

1) слова, пов'язані з радянським державним устроєм, з соціалістичною батьківщиною — ра́ди, рад'а́нс'ки, ро́д'їна:

„поклали вони голови за рад'янськи народ /
за рód'ину / за Стáл'іна
йшли вони впер'од“ (с. Літки);

товáриш'ч, жбу́тен', депутат, республ'іка, соціал'ізм, комун'ізм, Ра́да Міні́стр'ів, ЦК, партком'ітет і багато інших;

2) слова, зв'язані з колгоспним життям, з передовою агротехнікою сільського господарства: колгосп, колгоспник, бригадір, ланкова́, трудоде́н', брига́да, ланка, правл'ін'н'а колгоспу, дойа́рка, свина́рка, ко́н'ух, тракторіст, комбайне́р, ха́та-лаборато́р'їа, свинофе́рма і інші;

3) слова, що відображають нову радянську соціалістичну культуру і стають здобутком села за допомогою радіо, школи, преси, різних культурних установ тощо: м'ітинг, збо́ри, прези́д'їа, до́пов'ід', аг'іта́тор, актив'іст і інші.

Значний вплив на лексику сучасного села мала Велика Вітчизняна війна, партизанський рух. В досліджуваних нами населених пунктах, зокрема в Літках, Пухівці і Великій Димерці, партизанський рух в час Великої Вітчизняної війни набув широкого розмаху і знайшов своє відображення у мові в ряді лексем, словосполучень, фразеологізмів військового характеру, як наприклад: партиза́ни, партиза́нки, захисники́-д'їти, л'у́тий ворог, фр'їци, фронт, фронтовік, зра́дник, открит' ого́н', взвод, див'їзі́їа і інші.

Нами записані в с. Літках від 60-річної колгоспниці вірші про події Великої Вітчизняної війни:

„Стáл'ін Бе́рл'ін забира́у /
Г'ітлер сл'о́зи пролива́у //
Стáл'ін Бе́рл'іна забра́у /
Г'ітлер бе́з віс'т'ї пропа́у //
Та в безодні́й йар попа́у //
Дбуго́ бу́де пам'яга́т' /
Йак з рус'кими войова́т' //

Могутнім потоком у мову радянського села вливаються слова із загальної лексики української літературної мови. Це можна також легко простежити на зібраному нами матеріалі. В мову передових верств міцно ввійшли такі слова, як „систематично“, „органі́зовано“, „св'ідомий“, „аванс“, „досл'ід“, „кул'ту́ра“, „літера́ту́ра“, „теа́тр“ і багато інших, які наочно підтверджують процес стирання мовних відмінностей між містом і селом.

1. На місці етимологічного *o* під наголосом в історично нових закритих складах виступають: в Літках, Пухівці і Жердовій голосні *u, i* (виз і в'із, тик і т'ік). У Великій Димерці аналогічна вимова цих звуків зафіксована в мові молодшого і частини середнього покоління. У мові ж старшого і деякої частини середнього покоління зустрічається дифтонгічний звук \widehat{yi} (\widehat{vuiz} , \widehat{tuik}), який нерідко переходить в монофтонг *y* (кун', тук).

Наявність дифтонгічних звуків — риса, властива північно-українським говіркам.

Однак на мові великодимерчан тут можна простежити процес нівелювання діалектних особливостей, що охоплює сучасне село в процесі побудови нової соціалістичної культури. Так, молодша і передова частина середнього покоління населення вимовляє в названій позиції літературне *i*, лише частина середнього і старшого покоління — *u* або *y*; дифтонгічний \widehat{yi} залишається в мові нечисленної відсталой частини населення старшого віку (переважно неграмотні жінки і старі чоловіки), а дифтонгічний \widehat{ie} (на місці старих *e* та *ѣ*) занепадає навіть в мові найстаріших верств населення. Велику роль в цьому процесі відіграють тісні зв'язки значної частини населення Великої Димерки з містом.

2. У ненаголошеній позиції відповідно до \mathfrak{m} старослов'янської мови з'являється *e*: чёл'ед' (Велика Димерка), колóдец' (Жердова); колóдез' (Літки, Пухівка, Велика Димерка).

3. У закінченні називного відмінка іменників середнього роду відповідно до літературного *a* послідовно виступає *e* (*e*), що становить одну із особливостей північного наріччя: п'і́рие, ліст'е, вєс'і́л'л'е, кам'і́н'н'е, хоча в мові населення молодшого і передової частини середнього віку намічається тенденція до літературної вимови: п'і́риа, ліст'а й інші.

Незалежно від наголосу, як це властиво також для північного наріччя, у всіх 4 населених пунктах ми спостерігаємо чітке розрізнення *e* та *u*: ширóкий, очерёт, ремён', щербáтий, с Петрóm.

Після шиплячих *ж, ч, ш* як під наголосом, так і в слабких позиціях, відповідно до літературної норми, на місці етимологічного *e* спостерігаємо то *e*, то *o*. Так, наприклад, жонáтий, чóрний — чорн'і́т', вечора́ — вечор'і́т', шóстий, але жені́т', шєстй, дошчём, дешєви.

4. На місці давнього \bar{y} під наголосом виступає *i*, за винятком рідко вживаного архаїчного дифтонгічного \bar{ie} у Великій Димерці (в мові частини старшого покоління). Так, маємо: сл'ід, д'ід (сл'іед, д'іед і т. ін.), т'іло, сн'іг, б'іли і т. п.

Не під наголосом в більшості випадків виступає також *i*: д'іла, ст'іна, зв'іздá, хоч спостерігається іноді *e*: мешóк, стенá, песóк; попередньої палаталізації приголосного тут не відбувається.

5. Відповідно до давніх звукосполучень *ьр, ьр, ьл, ьл*, виступають *ро, ло*: дрóва, брóви, блохá, а також *ри, ли*: грим'іт', глитáт', кривáвий (у Літках, Пухівці і Великій Димерці зафіксована форма кровáвий), грим'іт', хрибét (у Пухівці також і грем'іт', хребét).

6. В більшості досліджених говірок поруч з повноголосними формами „сóром“, „вóрог“ ми зустрічаємо неповноголосні „страм“, „враг“, „охрáна“, „нагрáда“, „влад'іт““. Тут неповноголосним формам окремих слів надається перевага над відповідними повноголосними.

7. Приставні звуки на початку слів у говірках цих сіл відсутні: ұл'ік, ұлиц'а, угóл'л'е, уж, ұзки, огóн', ұхо, ор'іх, хоч зрідка зустрічається „г“: гóстри, горіх (с. Літки).

8. Дзвінкi приголосні здебільшого в кінці слів не втрачають своєї дзвінкості: дуб, сад, м'ід', морóз, н'іж. В середині слів перед глухими асиміляція дзвінких проходить непослідовно. Так, в мові Великої Димерки і Жердової ми маємо: солóтки, голўнка, вóхки, бер'іска, лóшка, блійше, але в префіксах — пудпéрти, обхóдит'; в Літках асиміляція зафіксована лише в слові „вóхкий“, в решті слів даного ряду приголосні зберігають дзвінкість: солóдкий, п'ідпéрти, голўбка, обхóдит', б'ігти, бер'ізка, лóжка, блійше; в мові Пухівки немає послідовності: вóхки, б'іхти, бер'іска, але солóдки, пудпéрти, голўбка, обхóдит', лóжка, блійше.

9. Звук *й* (*j*) в говірках всіх досліджуваних нами сіл зазнав певних змін: в позиції після „м“ дав „н“: пáмн'ат', мн'áсо, мн'ат', с'імн'е. В позиції після „б“ і „в“ зміна зафіксована лише в слові „жа́бл'ачий“ у вимові старшого покоління великодимерчан. Евфонічні „н“ і „л“ при губних — риса, широко розповсюджена в ряді говірок перехідних і південних, хоч зустрічається також і в північних.

Пор. с'імн'а, врémн'а, мн'áсо, вімн'а в полтавських говірках або ж мн'áсо, мн'áхшати, солóмн'аний в говірках Андрушівського району (Житомирської обл.).

10. Серед фонетичних особливостей мови сіл Великої Димерки і Пухівки ми спостерігаємо випадіння звука *в* в словах: с'ато, с'аті (свято, святий). Це явище широко зафіксоване також в південних говірках, зокрема в полтавській у словах с'атій, з'азати. Пояснюється воно, очевидно, ненапруженою вимовою *в*, що дорівнює в цьому випадку *у*, яка іноді призводить навіть до цілковитого зникнення звука.

11. *Л* в позиції перед голосними зустрічається як тверде, так і палаталізоване: воліу, міла, кашул'а, л'ул'ка, перед „н“ і рештою приголосних „л“, як і в літературній мові, палаталізоване: мёл'ник, сіл'ний, кол'цё, дал'ше і інші. Виняток становить сполучення „лк“, в якому „л“ може бути як тверде, так і палаталізоване: кошолка, пйлка, т'іл'ки, ск'іл'ки.

У мові частини жінок старшого і середнього віку в словах типу ходіла, робила, молоко зафіксовано напівм'яке *л* (так зване середнє).

Пор. говірку села Сосниці¹, де також зафіксоване напівм'яке *л* в таких словах, як „ходіла, бачила, молоко, сілне, болно, мёлник“ і ін. Середнє *л* типове для говірок Полтавщини.

12. *Р* в сполученнях з *а* в переважній більшості випадків м'яке: р'ама, гр'ад, бур'ак, зор'а, р'абій (Літки, Пухівка, Жердова, частково Велика Димерка), але границ'а, ратоват', бура, зорá. В закінченнях слів *р* тверде: секретар, двір; в інших же позиціях цей звук може бути як твердий, так і м'який: чорн'іт, дїрка, рїба, але вечор'іт'.

13. *Ф* в досліджуваних говірках часто замінюється через „х“, „хв“: хунт, хвамїл'їа, ша́хва (Жердова), хунт, хвал'ч, хвамїл'їа, хв'їгура (Велика Димерка, Пухівка).

14. *Г* (г вибухове) зафіксовано відповідно до літературної мови в словах гринджоли, гвалт, гу́л'а, грунт (Велика Димерка), гвалт, гирліга (Жердова), гвалт, гу́дз'ік, гедз', гу́л'а (Пухівка), гу́л'а, грунт (Літки), хоча в Літках зафіксовані відповідні — гринджоли, гу́дзик з *г* фрикативним.

15. В словах „та“, „так“ на місці *т*, відповідно до особливостей північного наріччя, у всіх 4 говірках виступає *д* — „да“, „дак“ (див. ще „Синтаксис“).

¹ Ю. Виноградський, „До діалектології Задесення“, Український діалектологічний збірник, кн. 1, К., 1928, стор. 10.

Словотвір

Істотної різниці в засобах словотвору в досліджених експедицією говірках не спостерігається. В основному для всіх 4 сіл характерні словотворчі засоби, типові для української літературної мови.

Так, для іменників чоловічого роду властиві суфікси: *-ок* (кусо́к), *-ник* (чересс'іде́л'ник), *-ик*, *-ік* (у́лик, у́л'ік), *-ел* (шчаве́л'), *-ар* (коса́р), *-ец* (жнец), *-к* (риба́лка), *-н'ак* (березн'а́к, дубн'а́к, липн'а́к), *-ач* (копа́ч), *-чик* (перевозчик), *-ак*, *-ик* (чагарн'а́к, чагарні́к) і ін.

Для іменників жіночого роду: *-б* (с'юба́, молот'ба́), *-к* (буха́нка, обробка, о́ранка, д'ю́ка), *-ин(а)* (цибуліна, угліна, глибина́), *-от(а)* (висота́, темнота́), *-ен'к(а)* (ручен'ка), *-он'к(а)* (голівон'ка) і ін.

Однак поряд з літературним суфіксом ласкавості *-ин(к)* (ма́т'інка) у Пухівці в мові старшого і середнього віків зафіксовано форму з суфіксом *-ун'(к)* — ма́тун'ка; поряд з літературним суфіксом іменників жіночого роду *неч* в слові „дорожнеча“ в Пухівці зустрічаємо *нет* „дорожнєта“.

В іменниках середнього роду переважають суфікси: *-ни* (насі́н'н'е), *-иши* (жітни́ще), *-ечк* (со́нечко) і ін.

Для прикметників найбільш поширеними суфіксами є: *-ач[и(й)]* — мійшачи(й), кур'ачи(й), коз'ачи(й) гн'ій, але кози́не молоко́, *-к[и(й)]* і *-лив[и(й)]* — бойазкі(й) і бойазливи(й), *-ат[и(й)]* — лобати(й), бородати(й).

Вищий ступінь порівняння прикметників твориться, як і в літературній мові, за допомогою суфіксів *-и* або *-иш*: ші́рши(й), до́вши(й), здоро́віши(й).

Серед прикметників найвищого ступеня переважають описові форми: са́мий ста́ршиш(й), са́мий ні́шиши(й), са́мий мо́лоді(й), але зустрічаються, хоч і значно рідше, паралельні форми: *найста́ршиш(й)*, *наймо́лодіши(й)*, *найні́шиши(й)*.

Словозміна

Для іменників чоловічого роду в переважній більшості властиві відмінкові форми літературної мови. Так, іменники чоловічого роду II відміни в родовому відмінку однини мають закінчення *-у(-ю)*

і *-а(-я)*. Закінчення *-у(-ю)* мають іменники, що визначають назви речовин, маси, матеріалу: *ме́ду, квáсу, горóху, л'óну, вóску, ковил'у́, щчавл'у́* і т. п.; назви почуттів: *сúму*; явищ: *шúму, блýску* і деякі інші. Закінчення *а* мають іменники чоловічого роду, що визначають назви мір, простору, довжини, ваги, часу і інші: *к'іла́* (кілогра́ма), *ме́тра, гекта́ра, го́да* (го́ду), *св'іта, лу́га, сте́па* (літературне — *св'іту, лу́гу, сте́пу*). Однак, в Великій Димерці поряд з цими формами нами зафіксовано: від *кра́йу, ла́ну*, від *йáру, ва́лу*.

Давальний відмінок однини іменників II відміни чоловічого роду виражається закінченням *-у(-ю)*: *ба́т'ку, бра́ту, дубу́, л'ісу, га́йу*. Давальний відмінок з закінченнями *-ові, -еві* в цих говірках майже не зустрічається. Ця риса властива всім північним говорам. Так, в с. Сосниці кажуть: *сіну, ковал'у́*. Пор. *д'ідов'і, бра́тов'і* на Полтавщині; *вогн'у́, кра́йу*, але *сінов'і, женце́в'і, коне́в'і* в говірці Андрушівського району (перехідні говори).

Орудний відмінок цих іменників має закінчення *-ом* (тверда група) і *-ем* (м'яка і мішана): *дубом, коне́м, га́йем*.

Місцевий відмінок виражається закінченнями *-у, -і*: на *лоду́*, у ставу́, у *лісу́* (паралельні форми з *-і* для цих слів ні в одному з пунктів не зустрічаються, але — в *конці́, у м'ісац'і, у по́лі, на дуб'і* (в с. Літках „на дубу́“); на *ба́т'ку, на това́ришу* — закінчення *-еві* для цих слів не зафіксовано.

Називний відмінок множини іменників II відміни має закінчення *-и, -і, -а* (середній рід): *воу́ки, паробкі́, учител'і́, в'ікна*. У всіх чотирьох обстежуваних пунктах зафіксована форма *друз'з'а́*. У Жердовій і Пухівці були відмічені „дохтар'і́“, „вечор'і́“, а в Літках і Великій Димерці — *дохторá, вечора́*.

В іменниках чоловічого роду з суфіксом *ин* в Жердовій, Великій Димерці і Пухівці більша частина населення старшого і середнього віку вживає форму називного відмінка множини з закінченням *-е*: *цига́не, л'у́де, громад'а́не, м'ішча́не*. Серед молодшого і передової частини середнього віку населення в останній час поширюється відповідна літературна форма з закінченням *-и*, а в с. Літки ця форма переважає навіть у мові старшого покоління (*сел'а́ни, л'у́ди*).

Закінчення непрямих відмінків множини II відміни повністю відповідають літературній нормі.

В інших відмінах іменників нами були зафіксовані лише окремі випадки відхилень від норм літературної мови. Так, у всіх 4 пунктах зустрічаються такі форми родового і давального відмінків

однини іменників середнього роду IV відміни з суфіксом *-ат* (-ят), *-ен*: тогò вимн'а, с'імн'а, т'імн'а, імн'а; тому плéмен'і, вимн'і, тёмн'і, а також паралельні форми в с. Жердова: тогò вимйа, с'імйа, плémйа.

Серед інших особливостей морфологічної системи досліджуваних говірок експедицією відмічено в мові Великої Димерки, Літок і Пухівки називний відмінок однини прикметників чоловічого роду на *-и*, *-і* довге замість *-ий*, *-ій* — мёнши, гáрни, ос'ін'ні. Подібні форми зустрічаються в багатьох північних говірках української мови, в польській мові і деяких білоруських говірках. Однак ця риса виявляється в обстежуваних пунктах спорадично, і в мові передової говірки села існує виразна тенденція до витіснення цих форм літературними на *-ий*, *-ій*.

Для прикметників жіночого й середнього родів, а також множини всіх 3 родів, паралельно із стягненими формами, у цих 4 селах відзначена наявність повних, нестягнених прикметників, які вживаються переважно в різних фольклорних жанрах, піснях, віршах, приказках тощо:

„насу́нула чо́рна́я хма́ра“;
„І с'уді́ гора́ і туді́ гора́
да все ка́м'яна́я“;

чужийі́ л'у́де, до́брыйі́ бра́ті, га́рнийі́ ко́н'і і ін.

Зустрічаються, також переважно в цих жанрах, і нестягнені форми вказівних займенників жіночого і середнього родів: та́йя́ дити́на, те́йе село́.

Форми родового відмінка однини особових займенників приймають наголос на 1-ому складі: ме́не, те́бе, се́бе. Це одна з найстійкіших діалектних особливостей всіх 4 досліджуваних говірок. Спостерігається вона як у представників старшого, так і у середнього і молодшого віків, і навіть у студентів, які вже протягом кількох років не живуть в цій місцевості і на мові яких вплив літературної мови, природно, позначається значно більше, ніж на мові інших верств населення.

У всіх 4 говірках для переважної більшості дієслів властива форма інфінітива на *т'*: боро́ніт', кул'тив'і́роват', ко́втат', ба́чит' і т. п. Це одна із особливостей багатьох говірок північного наріччя.

У Великій Димерці були зафіксовані форми 1-ої особи однини дієслів теперішнього часу: ход'у́, дуд'у́, вод'у́, від'у́, сид'у́, лет'у́, тремт'у́. Форми типу ход'у́, нос'у́ широко розповсюджені в цілому

ряді говірок, особливо південних, окремими острівцями зустрічаються вони і в північних.

В Жердовій, Літках і Пухівці нами зафіксовані відповідні форми: хожу́, бужу́, вожу́, віжу́, лечу́, тремчу́.

У досліджених нами говірках вживається як аналітична, так і синтетична форма майбутнього часу: „б^уду брат“ і „б^ратиму“, „б^уду косіт“ і „косітиму“.

Підводячи підсумки, ми бачимо, що морфологічна система говірок сіл Жердової, Великої Димерки, Літок і Пухівки багатьма своїми рисами збігається з морфологічною системою, загально-прийнятою в сучасній українській літературній мові. Відхилення від літературної норми, про які тут згадувалось, хоч і існують в говірці головним чином в мові людей старшого і частково середнього віку, помітно зникають в мові передової частини середнього і молодшого поколінь села, нівелюючись в напрямку до літературної норми.

Синтаксичні особливості

З синтаксичних особливостей досліджуваних говірок були зафіксовані такі:

1. Паралельне вживання форм родового і називного відмінків множини іменників, головним чином назв тварин, що виступають в реченні як прямі додатки: „пасу́ кон'і, корови, свин'і, женé гу́с'і“ і „пасу́ коней, коріу́, свиней, женé гусей“; причому слід відзначити, що перевага надається формам називного відмінка. Так, в Пухівці нами зафіксовані лише останні, в Літках же кажуть: „пасу́ кон'і, свин'і“, але „пасу́ коріу́“.

Знахідний відмінок множини іменників чоловічого роду, що означають назви речей, виступає переважно в формі родового відмінка, хоча трапляються випадки паралельного вживання і форми називного. Так, наприклад, в Пухівці зафіксовані паралельні форми:

ма́йе карбо́ванц'а і ма́йе карбо́ванец',
війн'ау́ ножа́ і війн'ау́ ниж,
перекі́нуу́ во́за і перекі́нуу́ виз.

У Великій Димерці кажуть: „ма́йе карбо́ванец“, але „бері́ серпа́, перекі́нуу́ во́за“ і т. п. В Жердовій — „перекі́нуу́ виз“ і „перекі́нуу́ во́за“.

2. Синтаксичний зв'язок керування при можливих паралельних приєдникових і безприєдникових варіантах здійснюється переважно за допомогою приєдникових конструкцій: „дерево с кор'ін'єм глибоким“, „л'удіна висока на рист“ (паралельно зустрічається і „л'удіна високого росту“), „занедужала у мене жінка“, „сл'ози у неї на очах“, „в мене боліт' голова“.

У конструкціях орудного відмінка на визначення об'єкта почуттів у всіх 4 пунктах зафіксований прийменник *за*: „журіц'ца за бат'ком“. У приєдникових конструкціях знахідного відмінка для означення об'єкта дії вживаються прийменники *про, по, за*: „п'ятаец'ца про гроби“, „споминат' за д'ітей“ і *ін.*; з відтінком мети — *по*: „пойти по л'ікар'а“, „пойду по воду“ (в Літках і Димерці кажуть „іти за л'ікарем“).

В іменникових конструкціях родового відмінка на означення місця, часу вживаються прийменники прислівникового походження: *коло* (коло л'ісу), *кругом* (кругом пол'а, в мові молодшого покоління зустрічається також і *навколо*), *послі* (послі об'їду).

При числівниках *обидва* (обидві), *два* (дві), *три, чотири* іменник, як і в літературній мові, виступає у формі називного відмінка множини, але з наголосом родового відмінка однини: два, три чотири чоловіки, дві, три, чотири жінки, дві, три, чотири хати, але обидва браті.

Паралельно вживаються конструкції з збірними числівниками: двоє в'їдер, троє жинок, в яких збірний числівник, керуючи іменником, вимагає від нього форми родового відмінка.

Присудок у більшості випадків узгоджується з підметом: „купалис' дві д'їуки“, „ідут' три браті“. Зустрічаються випадки, коли узгодження відсутнє:

вийшло на площчу д'ес'ат' косар'їу.

Тут присудок набуває форму безособового. В досліджених говірках вживаються також безособові речення типу:

до колодез'а ст'єжку утопано,
коло хати посажено кв'іти,
пшениц'у градом вибило,
витрачено багато грошей,
за горб'ю видно хату,
у саду п'існ'і ч'їтно,
його руку знати,
мене осколком поранено.

Зафіксовані також паралельно вживані неозначено-особові речення, як наприклад:

• до колбдез'а стѣжку утоптали,
витратили сїлу грошей

і інші, а також особові:

пшениц'у вибиїу град,
мѣне оскóлок пораниу.

У складнопідрядних реченнях вживаються сполучники і сполучні слова, в переважній своїй більшості властиві літературній мові.

При часових підрядних реченнях зафіксований сполучник *пóкил'* і паралельно для молодшого покоління *пóки*:

стережѣмо, пóкил' (поки) бат'ко встане.

Замість сполучників *так, та* в говірках всіх досліджуваних нами населених пунктів вживаються *дак, да*:

кúри й на вес'іл'л'е не хóчут', /
дак йїх вїаажут' да несóт' (Літки).

пос'ій мѣне в гр'аз', /
дак бóду йа кн'аз' (Велика Димерка).

Синтаксичні особливості досліджуваних говірок, будова і характер фрази дозволяють також визначити процес нівелювання говірок села.

Так, наприклад, коли для мови старшого покоління типова порівняно обмежена кількість сполучників і сполучних слів, а також більш-менш примітивна синтаксична будова речень, то для мови передової частини середнього покоління, а також учнівської і колгоспної молоді, характерна значно більша різноманітність у вживанні сполучників і сполучних слів та далеко складніша синтаксична будова речення.

* *

*

Обстежені нашою експедиційною групою говірки 4 сіл Броварського району, а саме: Літок, Пухівки, Великої Димерки і Жердової, за своїми основними фонетичними і морфологічними особливостями можуть бути віднесені до говірок північного наріччя з ря-

дом окремих рис, що властиві перехідним говіркам до південних (форми ход'у, вод'у, евфонічне „н“ і інші).

Зібраний експедицією матеріал, хоч і не дозволяє нам за своєю обмеженістю зробити загальні висновки щодо говірки Броварського району в цілому, все ж дає можливість підтвердити основні тенденції в мовному розвитку сучасного колгоспного села. Цей матеріал підтверджує процес нівелювання діалекту. У досліджуваних експедицією говірках цей процес проходить особливо інтенсивно завдяки постійним зв'язкам населення з містом.

І. Г. ЧЕРЕДНИЧЕНКО

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ГОВІРОК УЖГОРОДСЬКОЇ ОКРУГИ,
ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У серпні 1949 р. кафедра української мови Львівського державного університету надіслала на Закарпаття діалектологічну експедицію, в якій взяли участь студенти IV та V курсів філологічного факультету Львівського університету і студенти Ужгородського університету.

Для експедиційного обслідування взято територію Ужгородської округи (без південної її частини, нижче Ужгорода, де переважають мадьярські говори). За програмою Інституту мовознавства АН УРСР зібрано матеріал у селах: Антонівка, Середнє, Лінці, Кобиляри, Гайдош, Оріховиця, Стрипа, Невицьке і Дравці.

У селах цієї території, як і взагалі в Закарпатській області, живе українське населення, яке, аж до часу визволення від фашистських окупантів і воз'єднання з усім українським народом в єдиній радянській державі, перебувало під гнітом угорських загарбників. Ще й тепер чимало селян, особливо ті, що навчались у мадьярських школах, поряд з українською говорять і мадьярською мовою.

За старих, дорадянських часів чимало селян Ужгородщини, не витримуючи тяжкого економічного та політичного гніту австро-угорських поміщиків та урядовців, тікали й шукали заробітку аж у далекій Америці. Тепер вони повернулись до рідних визволених сіл.

З давніх-давен, коли слов'янське Закарпаття полонили угорські загарбники, перевага слов'янської культури і господарства позначилась на численних східно-слов'янізмах, запозичених мадьярською мовою, де вони і тепер існують у слововживанні і словотворі, як наприклад: *beszed* — розмова, *beszedes* — балакливий, *beszelő*—

film — звуковий фільм, bika — бик, bivka — вівця, баран, deszka — дошка, kacsа — качка, kapálni — копати, kása — каша, kolbasz — колбаса, kolompolni — дзвонити в дзвінок, koság — кошик, kovacs — коваль, kulcs — ключ, kupec — крамар, kurta — короткий, kutna — собака, кутюк, kúllo — (коло) спиця колеса, радіус, láb — (← лапа) нога, lada — (← ляда) скриня, ladik — (← лодка) човен, lopat — лопата, lóru — лопух, len — льон, makszem — макове сім'я, malna — малина, malom — млин, medve — ведмідь, mez — мед, poluva — полова та багато інших.

З другого боку, наслідки довговічної мадьяризації досить виразно відчуваються в мові українського населення Закарпаття, особливо ж у мові інтелігенції. Зростання мовної культури з наближенням мови трудящих мас до української літературної мови розпочалось, зрозуміло, лише після воз'єднання під впливом радянської школи, радіо, преси, нового радянського життя, яке тепер розквітло в селах Ужгородщини — округи суцільної колективізації. Але ще потрібен час, щоб ліквідувати наслідки минулого. Адже ж до останніх днів свого панування угорський уряд провадив політику, яка мала на меті ізолювати закарпатських українців від впливу російської та української культури, відірвати їх від східнослов'янської сім'ї. Поруч з шаленою мадьяризацією угорський буржуазний уряд вживав різних заходів, щоб мову літератури для ошуканого народу Закарпаття в „руській“ школі і в блаженській „угроруській“ пресі звести на хutorянсько-діалектний рівень.

Проте всі ці заходи політики мадьяризації не змогли зденационалізувати народ Закарпаття, не змогли цілком ізолювати його говірки від східнослов'янських впливів.

Записи експедиції дають цікавий матеріал лише для попередньої загальної характеристики українських говірок Ужгородщини, які перебували в таких своєрідних умовах розвитку.

Лексика

Насамперед, помічається чимало лексичних сходжень з мадьярською мовою. У говірках сіл Ужгородщини занотовані такі слова: а́лдо ма́ш (мад. áldomás) — ‘могорич’, га́ра ка́л’ (мад. harkály) — ‘дятел’, га́зда (мад. gazda) — ‘господар’, да́ра б’ (мад. darab) — ‘шматок’, ‘нива’, ке́рт (мад. kert) — ‘сад’, ‘город’, се́рса́м (мад. szerszám) — ‘знаряддя, інструмент’, те́нге́р і́ц’а, ке́нде́р і́ц’а (мад. tengeri) — ‘кукурудза’, крúмплі

(мад. *krumplic*) — ‘картопля’, ма́рга (мад. *parha*) — ‘скот’, та́бла (мад. *tabla*) — ‘лан’, ‘нива’, ‘полоса землі’, фа́лаш (мад. *falas*) — ‘скибка’. Іноді спостерігається своєрідна стилістична диференціація у вживанні мадьяризмів, напр.: апа! (мад. *apa*) — ‘батько’, але лише в кличній формі, в інших випадках (не в звертаннях) звичайно вживається отіц, н’ан’о.

До специфічно закарпатської лексики на території Ужгородщини належать такі слова, зафіксовані під час експедиції: бес’ідли-вий — балакучий, брадло́ — ‘великий стіг снопів’, віхтор’ни́ця (Невицьке), віхтори́ця (Стрипа), вітерлиц’а (Середне), віхто́лиц’а (Дравці) — ‘сніг з вітром’, ву́йко — ‘дядько по матері’, ве́пер — ‘кабан’, газо́ба (Лінці) — ‘будівля для сільськогосподарського реманенту’, гу́ла (Середне) — ‘велика череда’, доўжа́нчик — ‘глек’, йар’ — ‘весна’, вйарі́ — ‘весною’, йарува́ти — ‘сіяти весною’, катра́н, катра́нч’а — ‘фартук’, ко́кош, кугу́т — ‘півень’, ко́шар’ — ‘кошик’, кэрба́ч’ — ‘батіг’, кима́к — ‘вулик’, ла́да — ‘скриня’, труна́, лум — ‘жар’, ле́квар — ‘повидло’, лопоц’у́га — ‘балаклій’, мо́укушка — ‘білка’, м’ір’а́льник (Лінці) — ‘лелека’, муранглі́ — ‘мурашки’, нев’іста́ — ‘молода дружина’, о́тпатки (Новицьке) — ‘полова’, о́блук — ‘обід на ситі’, порто́к — ‘скатерка’, по́клад, по́клаш (Невицьке) — ‘земля, орана на зиму’, по́кладити́ — ‘орати вперше, на зяб’, при́бок, при́бук — ‘будівля для половини, також для сільськогосподарського реманенту’, пи́лиу́н’а — ‘будівля для сільськогосподарського реманенту, для молотьби’, пасло́ — ‘пасовисько’, паўс, па́вус — ‘жердина, що нею пригнічують сіно або солому на возі’, пчу́льник — ‘пасіка’, пуд — ‘горище’, прі́січ’і — ‘пропуск у косінні’, пу́тїшка (Невицьке) — ‘стежка’, па́стыр’ — ‘пастух’, па́ла́нок — ‘загорода з дощок’, пла́хта — ‘простирадло’, па́план — ‘ковдра’, ру́бан’ (Лінці, Кобиляри) — ‘розкорчована містина’, ‘довго не орана земля’, ці́лина, ру́но, ру́нча — ‘вовна’, руда́ — ‘золото’, ‘руда’, ‘дощ із сонцем’, ‘хвороба на рослинах і фруктах’, сказ — ‘пропуск у оранці, косінні’, сйлка́ — ‘горщик’, са́каст — ‘будівля для соломи або зерна’, сйнашо́у (Невицьке) — ‘будівля на сіно’, студе́но — ‘холодно’, сту́дн’а — ‘колодязь’, с’і́йат’а — ‘сходи жита, пшениці’, стрені́на (Оріховиця) — ‘осколок’, ту́ча —

‘хмара’, ‘буря’, фундуш, фундиш — ‘дворище’, ‘саме місце, де стоїть хата’, фалуба — ‘дуило в дереві’, хйжа — ‘хата’, хвіл’а: пудла хвіл’а — ‘погана погода’, ‘негода’, красна хвіл’а, добра хвіл’а — ‘гарна погода’, хоуп — ‘череда’, царина (Лінці) — ‘поле після жнив’, царок (Лінці) — ‘загороджений куток у хліві для телят’, цв’ітовін’а — ‘полова’, черес — ‘пояс жіночий’, шат’а — ‘одежа’, щурц — ‘фартук’.

Снопи складають купами з такими назвами: п’ят’ач’на (Лінці) — ‘5 снопів’, кул (Лінці) — ‘24 снопи’, колика (Невицьке) — ‘26 снопів’, крист, кр’їста, кр’їсти — ‘18, 19, 21, 27, 33 снопи’.

Починають увиходити до мовного вжитку слова радянського колгоспного життя, як наприклад: колг’оз — ‘колгосп’, скотоф’ерма, дой’арка, зав’їдуїучий, голов’а, бригад’ір, секрет’ар, тра’ктор, диз’урний — ‘черговий у сільраді’ та ін.

Фразеологічні звороти, ідіоми тощо здебільшого своєрідні, як наприклад:

Тот с’а не уродіу / бы св’албі у’годиу.

Не йал’а св’алба без сп’їван’а / а провуд не йал’а без р’їван’а.

Летїт’ пот’а високо / та й упаде у кл’їтку.

Де мно́го газд’ун’ / там хйжа не мет’вна.

Йак’їй сам / так’їй серсам.

Не тво́є с’а ме́лє / не ты одгр’їбай.

Қо б’їду не ма́йє / сам соб’ї гладаїє.

Йакый н’ан’ко / такый сын.

Сова не уродіт’ орла / лем тако́го / ги сама́.

Печ’ен’ї голу́бы не прилет’ат’ до рта́.

Орел летїт’ найву́шче / а хр’їн росте́ найглу́пше.

Л’астувки ул’їта́вут’ / і хвіл’у об’їца́вут’.

Синтаксичні особливості

У мові говірки переважають конструкції простого речення. Заїменникові підмети 1-ої та 2-ої особи при особових формах присудка, як правило, відсутні. Ось зразок розповіді селянина-колгоспника с. Середнього:

Коли́ скот пушча́їєме у́ поле / так ва́жїме // і тот па́стир ста́раїєт’а йакна́йл’їпше ходїти коло́ скота́ / бо од. то́го дустаїє

трудодні / а од ваги йак г'іби прімйу... соли даіеме рано на́чше і потум / позато́го коро́вы до́бр'і во́ду пйут' і до́бр'і с'а пасу́т' / і коро́вы позато́го не су́т' йа́ловы // наш колхо́з ма́йе с'імна́ц'ат коро́у і три буга́йі... тел'а́тка году́йеме так // по́йеме споча́тку по л'ітру мо́лока / ... добау́л'а́йеме йа́рча́н'і кру́пы ай оу́с'а́н'і кру́пы // тел'а́тка ву́поз'і́ровут' / йа́кбы мо́локо́ пі́ли.

У записах експедиції відбилися такі синтаксичні особливості.

1. Знахідний відмінок об'єкта множини і чоловічого роду однини своєю формою подібний до форми називного відмінка, наприклад: пасу́ ко́н'і, коро́ви, св'іні; ча́ка́йме го́сц'і; ма́йе рубі́л', бир' серп, па́рэве́рг ву́з.

Зустрічається і форма, подібна до форми родового відмінка, наприклад: ма́ву рубл'а́ (Середне).

2. Давальний присвійний у формах займенників, наприклад: похвор'іла ми с'а жо́на, м'і хво́ра жо́на, слы́зы йу́й у во́чах.

3. В подібній функції — знахідний відмінок, наприклад: ме́не бо́літ' голо́ва́ (в більшості сіл), голо́ва н'а бо́літ' (Середне), бо́-літ' н'а голо́ва́ (Стрипа).

4. Конструкції орудного відмінка з прийменником *з*: ківа́т' з голово́у, ру́шиу́ з ного́у, маха́у із руко́у, вла́дне із земл'о́у.

5. Конструкції знахідного відмінка з прийменником *за*: зв'іда́-тис'а за гро́ш'і, дума́ти за д'іти, каза́у йу́й за бра́та.

6. Прийменник *до* з родовим відмінком напрямку: пушли́ до л'іса, — поруч з прийменником *у*, *на* із знахідним напрямку: пуйти́ у л'іс; пушли́ на по́ле.

7. Прийменник *на* із знахідним відмінком мети: іду́ з тел'і́гоу на др'іва до л'іса, пуйду́ на во́ду, іду́ на гри́бы до л'іса (дієслово *йти* має значення і 'йти' і 'іхати').

8. Прийменник *перед*, а також *протиу́*, *на́просто* з родовим відмінком: поста́виу́ го пе́ред се́бе, с'іу́ на́просто ме́не, вун сиді́т' про́тиу́ ме́не.

9. Відсутність безособових конструкцій на *-но*, *-то*: коло хіж'і поса́жен'і руж'і (= квіти. Кобиляри), коло хіж'і поса́жен'і кв'іт-кі (Дравці), коло хіж'і поса́жен'і кв'іта (Антонівці), до мо́йу́й йа́блунки сте́жку ву́топта́ли (Дравці), пше́нц'а гра́дом ви́бита (Оріховці), капу́ру (= ворота) ше д'ідо поста́вили та ін.

10. Сполучники ірреального відтінку підрядності речень: *гей бы*, *з'і н'ібы*, *з'і^н к'і^н боу*, *гә бо*, *йак бы*, *тако́йе йак бы* та ін., напри-

клад: йому причу́ло'а / гей бы кун' проб'іг (Дравці), почу́ло'а му / г'і н'ібы кун' проб'іг (Середне), мен'і с'а причу́ло / г'і^a н'і^a боу кун' проб'іг (Оріховці), йому чу́ло'а / гə бо кун' побіг (Кобиляри), йому почу́ло'а /йак бу кун' проб'іх (Стрипа), йому причу́ло'а / такóйе йакбы кун' проб'іг (Антонівка).

11. Інфінітив призначення рівнобіжно з прийменниковими конструкціями знахідного відмінка призначення: вода д'ітїну купати (Стрипа), на д'ітїну купати воду (Оріховиця), д'іти купати вода (Гайдош), вода на купан'а д'ітїй (Дравці), тотá вода про д'ітей (Кобиляри), горниц' молоко носити (Лінці), доужанка на молоко (Гайдош).

12. Препозиція і постпозиція придієслівної частки *с'а*: ми с'а не спод'івали на гост'і (Дравці, Середне, Кобиляри), ми с'а на вас не спод'івали (Стрипа), мы на вас с'а не спод'івали (Невицьке), не спод'івалис'мэс'а / жы вы прийдіте до нас на гостїну (Оріховиця), не буду с'а жєніти (Дравці), йому с'а здайє (Антонівка), мєн'і с'а вїдит' / нє йшóу тот (Невицьке).

13. Поширене вживання непрефіксованих відіменникових прислівників *гор'і, долу, дому*: позирай гор'і, іди дому, меч' долу.

14. Вживання заперечного присудка теперішнього часу *не йє*: його брата не йє дома, у д'іда не йє жонї, у д'іда не йє жонá (Стрипа), у д'іда не йє жону; іноді — ця ж форма і для множини: у хлòпц'а не йє грóш'і (Стрипа).

Проте трапляється й присудок *не майє*: д'ідо не майє жонї (Кобиляри, Гайдош, Дравці), д'ідо не майє жону (Оріховиця), хлòпец' не майє грóший (Антонівка).

15. Зв'язки теперішнього часу — *йє, суг'* — рідко вживані: л'уди не суг' наш'і (Оріховиця), вода не йє чїста (Оріховиця).

16. Вживання підрядного сполучника *же*, а також *ож*, зрідка *што*, як наприклад: вун учу́у / же йа йду (Дравці, Середне), вун чу́у менє / жы йа іду (Оріховиця, Невицьке), вон учу́у мєнє / ож йа йду (Лінці, Гайдош, Антонівка), вун учу́у менє / што йа ішóу (Кобиляри).

17. Присубстантивно-підрядне сполучення речень за допомогою сполучників і сполучних слів: *шо, што*, зрідка *котрий, який*: д'їука / што пасє гуси (Дравці), то тот д'ідо / што го нагородїли, ростє вєрба над водоу / што йа йї садїла, тотó д'їуча / шчо пасє гуси

(Оріховиця), росте вєрба над водоу / котру ѝа садїла (Лінці), д'їжа / ѝака пасе гуси (Антонівка).

18. Вживання підрядних сполучників бажання і мети *жебы, обы*: вона просит' / жиби ѝ ім отїц' дау хїжу (Дравці), зїмл'у трєба обробл'ати / жиби родїла (Дравці), вона просит' / обы ѝуй отєц' дау хїжу (Кобиляри), она хоче / жєбу отїц' ѝуй дау хїжу (Стрипа), она хше / жы бо дау хїжу (Невицьке), зємл'у трєба обробїти / обї уродїла (Кобиляри).

19. Вживання розділових сполучників: *або-або, хот'-хот', лебо-лебо, вад'-вад'*: або ѝа / або ты, хот' вун / хот' ѝа, лебо ѝа / лебо вун (Дравці, Середне), вад' вун / вад' ѝа (Дравці, Середне).

20. Вживання підрядно-умовних сполучників *кебї, ѝакбы, кїбоу, коли бо*: кебї тотó вшїткой стáлос'а / шо ми с'а снїл'о (Дравці), ѝакбы с'а то вшїтко споўнїло / то бы добр'ї бұло (Середне), кїбоу то стáлос'а (Оріховиця), коли бо тотó с'а ўсе стáло / што ѝа дұмаву (Кобиляри), колибу с'а стáло (Стрипа).

Деякі особливості словотвору

Матеріал, записаний за програмою, обмежується порівняно небагатьма відповідями-прикладями. Тому на їх підставі можна визначити лише деякі риси словотвору, а не систему словотворчих засобів, характерних для говірок Ужгородщини. Найхарактерніші такі суфікси:

-ок — із значенням здрібнілості: фáлашок (= шматок. Невицьке), боцок (= журавель — птах. Невицьке);

-чик — з тим самим значенням: дарáбчик — 'шматок';

-ник — суфікс властивості: щч'аўнїк, щч'унїк (Оріховиця), ш'оўнїк (Невицьке) — 'щавель'. Щч'ава — несуфіксована основа (Лінці, Гайдош, Кобиляри);

-їй, -ий, -ей, -ил, -ин, -ел — рівнобіжно вживані суфікси: журав'їй (Середне), журав'їй (Оріховиця), журав'єл' (Гайдош, Кобиляри), журав'їл' (Стрипа, Дравці);

поруч з тим суфікс -ка: жураўка (Дравці, Лінці).

Подекуди різна суфіксація в цій групі служить засобом диференціації значень слів при одній основі; так, у Дравцях — журав'єл' — 'птах', жураўка — 'колодязний прилад'; в Середньому: журав'єл' — 'птах', журав'їй — 'колодязний прилад'; в Невицькому: боцок — 'птах', журав'їн — 'колодязний прилад'.

-ыр, -ир, -ір, -ар, -ал, -ач, -аш, -ух, -иц, -ец, -ник — суфікси для творення слів із значенням діяча за його заняттям, об'єктом дії тощо: пасты́р' (= пастух. Оріховиця, Антонівка, Лінці, Гайдош, Кобиляри), пасты́р' (Середне), паст'і́р' (Дравці), пасту́х (Оріховиця), коса́р', рыба́р' (Стрипа, Дравці, Середне), череда́р' (Середне), кова́ч' і кова́л' (Оріховиця), кова́ч' (Стрипа, Дравці, Лінці та ін.), рибач' (Кобиляри), копа́ч' (Гайдош, Кобиляри), копа́ш' (Невицьке, Оріховиця, Дравці та ін.), коса́ш', жниц' (Невицьке), коси́ц', жниц' (Оріховиця), жниц' (Дравці, Антонівка, Лінці, Гайдош), жнец' (Кобиляри), перево́зец' (Дравці), переву́зник, перевозник (Оріховиця, Кобиляри).

Досить виразна суфіксація на визначення лісів за породою дерев — за допомогою суфіксів *-ина, -нак, -ник*: березина́, дубина́, бучина́, грабина́ (Невицьке, Оріховиця, Стрипа, Гайдош, Кобиляри), березна́к, дубна́к (Дравці), березнік, дубнік (Середне).

Не від кожної назви породи дерева утворюються слова із збірним значенням. Так, від назви *лї па* (дерево не місцеве, а завезене, насаджене) твориться тільки множина — *лї пи* (Кобиляри).

Суфікси *-ава* і *-ота* вживаються у слові *тїм'ава* (Невицьке, Дравці, Середне, Антонівка, Лінці), *темнота́* (Оріховиця, Дравці). В Кобилярах *тїм'ава* — 'сутінки при наближенні бурі'.

Слово *брова* — *брови* в усіх селах звучить: *обирло* (однина), *обирла* (множина, Невицьке) або частіш — *обэрва, об'ірва* (тільки у множині, як і в інших селах).

У Невицькому вживається *свекра́*, в Дравцях — *свекру́ха*, але в більшості сіл це слово заступає *ма́ти* або *ста́ра*.

Для утворення слів із значенням абстрагованих якостей вживаються суфікси *-ава, -ін, -ин, ина, -ота, -ост*: *высо́ш'ава́* (Невицьке), *височ'ін', глуб'ін', шир'ін'* — *шур'ін', далеч'ін'* (Стрипа, Дравці, Середне, Антонівка), *вис'ін'* (Кобиляри), *вусін'* (Гайдош), *глубина́, шур'іна́* (Стрипа, Кобиляри), *глубота́* (Лінці), *далёкост* (Невицьке). Та поруч з тим з таким самим значенням вживаються скорочені форми субстантивізованих прикметників середнього роду: *высо́кой* (з *высо́койе*), *глубо́кой*, *далёкой*.

Суфіксація здрібності-пестливості — та сама, що й у літературній мові: *рука́-руш'ка, рұч'ка, рұчән'а, рұч'әч'ка, голбўка, сон'іч'ко, сонәч'ко, мамка, мамоч'ка*.

З того самого погляду є звичайною суфіксація присвійних прикметників від назв тварин: *мы́шачий, жа́бл'ачий, кұр'ачий, кұз'ачий, кұзл'ачий, кұз'ій*.

Звертає на себе увагу також суфіксація таких ще слів: инш'ак або інш'ак — 'інакше', настез'ар — 'наздогін' (Оріховиця), крад'ом, крад'ом, покрад'мй, украдом. Також: дуйністно, труйністно, удвойно.

С л о в о з м і н а

1. У родовому відмінку однини іменники чоловічого роду мають закінчення *-у* як у словах: ма́ло ме́ду, кв'а́су, мно́го горо́ху, нэ́ йе́ ле́ну, так і в іменниках з абстрактним значенням: не́ йе́ то́го шу́му, зазна́у см'у́тку; проте вживається і закінчення *-а*: тре́бує сна. У назвах міст звичайне закінчення *-а*: до Л'во́ва, К'ййі́ва, іноді закінчення *-у*: до У́жгоро́ду. Закінчення *-а* мають іменники з значенням міри: не захо́дит' йедно́го к'ілогра́ма, не йе́ йедно́го ма́тра, не йе́ ро́ка.

2. Іменники середнього роду типу вим'я в родовому відмінку мають такі форми: ву́мн'а або ву́мн'ати (Гайдош), т'імн'а, т'імл'а (Невицьке), у́мн'а (= вимені. Стрипа), с'імн'а. Разом з тим вживаються і форми: пл'емени, імени (Дравці). Також і тел'а́ — тел'а́ти, пс'а́ти, кур'а́ти, курч'а́ти.

3. Іменники чоловічого роду однини в давальному відмінку мають закінчення здебільшого *-ови*: па́нови, бра́тови, това́ришови, ду́бови. Поруч з тим (рідше, — в селах Невицькому, Стрипі, Оріховиці) *-ові*: вуц'о́в'і, ц'імбо́ров'і, кон'о́в'і, ду́бов'і.

4. Іменники жіночого роду з основою на задньоязичний у давальному і місцевому відмінках перед закінченням *-і* змінюють кінцевий звук основи на свистячий: на руц'і́, на ноз'і́, на му́с'і; але поруч з тим зустрічаються (в Оріховиці, Дравцях, Стрипі) форми без чергування кінцевого звука основи: у па́тики (= в аптеці), у б'ібл'юте́к'і, на ног'і́, рук'і́.

5. Іменники середнього роду типу тел'а в давальному і місцевому відмінках здебільшого мають закінчення *-и*: тил'а́ти або тил'а́тови, гус'а́ти, свинча́ти. Тільки в с. Невицькому закінчення *-і*: тэл'а́т'і, гус'а́т'і, баран'а́т'і, пац'а́т'і.

6. Ті самі іменники в орудному відмінку однини мають закінчення *-ом*: з йеднум тил'а́том, гу́с'ат'ом, свінч'а́том, пац'а́том.

7. Іменники жіночого роду в орудному відмінку однини мають закінчення *-оу*: кива́т' з голово́у, ру́шиу́ з ного́у, маха́у із руко́у, закри́у доло́ноу, за керни́цоу, задави́ус'а к'істко́у, пришо́у ну́чоу, хл'іп іс су́лл'оу.

8. Іменники чоловічого і середнього роду типу к'ін', п'оле в орудному відмінку мають м'яку основу перед закінченням *-ом*: пиш'оу (= поїхав) кон'ом, п'ол'ом, с'ерц'ом.

9. В іменниках чоловічого і середнього роду в місцевому відмінку однини вживаються рівнобіжно закінчення *-у*, *-і (-и)*, *-ови (-ові)*: на д'убу, на д'убови, на д'уби, на л'еду, у л'іс'і, у л'ісові, у п'ол'у, у м'іс'ац'у, у кунці.

10. В іменниках чоловічого і середнього роду в називному відмінку множини вживаються закінчення *-а* і *-и (-і)*, як наприклад: доўг'і баўса (= вуси) або байўса, в'уха, рукави, кап'ури (= ворота), во́ч'і, пліч'і, ко́леса.

11. Іменники чоловічого роду з основою на задньоязичний у називному відмінку множини звичайно мають закінчення *-и* без чергування задньоязичних: воўки, сп'івак'і, слуг'і. Лише зрідка зустрічаються форми з чергуванням: воўк — воўци (Антонівка), воўц'і (Невицьке).

12. Поруч із широко вживаним закінченням називного відмінка множини іменників чоловічого роду на *-и* (дохтор'і, вечор'і, голюс'і, сват'і, кум'і) вживані також і інші форми: бр'ат'а (Кобил'яри), сват'ове, кум'ове (Середнє, Дравці, Невицьке, Стрипа, Оріховиця).

13. Родовий відмінок множини іменників типу л'ўди, ко́н'і, го́ст'і має закінчення *-ий* (часто з занепадом кінцевого *й*) або *-у*: не й'е л'ўди, не й'е гро́ши, ко́н'у, го́ст'у.

14. Давальний відмінок іменників множини має закінчення *-ум* (*ωм*): даву во́лум, с'унум, бр'атум, ко́н'ум, хл'опц'ум.

15. Орудний відмінок іменників множини вживається з закінченнями *-ами*, *-ома*, *-ми*: з дуб'а́ми, з син'а́ми, отец' з син'о́ма, з вутц'о́ма, з луд'м'і, з кун'ми, гру́шми (= грошима).

16. Місцевий відмінок іменників множини може мати закінчення *-ах*, *-ох*, зрідка *-іх*: на вол'а́х, кон'а́х, сус'іда́х, на во́лох, ба́ра́нох, з'а́т'о́х, сус'ідо́х, на во́л'і́х (Гайдош).

17. Родовий відмінок множини іменників жіночого роду, поруч з формами чистої основи, зрідка має закінчення *-ох* або, ще рідше, *-у*: на́шо́х хиж', стр'і́х, баб, сестро́х (Гайдош, Середнє), наших бабу́ (Антонівка).

18. Місцевий відмінок іменників жіночого роду множини, поруч з закінченням *-ах*, вживається також із закінченням *-ох*: у груд'а́х, двир'а́х, куст'а́х, у с'ін'о́х, у́ гру́д'о́х, на двір'о́х.

19. Давальний відмінок множини іменників середнього роду типу тел'а та скрізь має закінчення *-ом, -ум*: маленк'ім тил'а́том, гус'а́том, йагн'а́тум, свінч'а́тум.

20. Прикметники середнього роду вживаються або в повній членній формі з закінченням *-оїе*, або без кінцевого *-е*: багáтоїе селó, малóїе йагн'á, доўгоїе пóле (Лінці, Середне, Кобиляри, Невицьке та ін.), сін'о́й кв'іт'á, багáто́й селó, ма́ло́й йагнá, доўго́й пóле (Дравці, Антонівка, Стрипа).

21. У родовому відмінку прикметники жіночого роду однини мають або повне закінчення *-ої* (частіше), або скорочене *-ої* (рідше), наприклад: до фáйно́й жоні́, до молодóї д'іўки; до до́бру́й д'і́тні, ко́ло молодóї д'іўки.

22. Місцевий відмінок прикметників чоловічого роду однини вживається найчастіше з закінченням *-ум (-ом)*: на зéленóм дубі́, у вели́кум л'іс'і́, на чо́рну́м кон'óви (Лінці, Невицьке, Дравці, Середне, Антонівка). Поруч з тим, часто в одному й тому самому селі, вживаються й інші варіанти закінчення: *-им*: на зелéним дубі́ (Гайдош), *-му, -уму*: на до́бруму коні́ (Гайдош), на зелéнóму дубови́, на фáйнóму кон'óви (Кобиляри, Стрипа, Оріховиця).

23. Поруч із частіш вживаною, звичайною формою давального відмінка особового займенника однини *мені, тобі*, зрідка вживані форми *ми, ти*: дай ми йі́сти (Дравці), дай ми хл'і́ба, дам ти йі́сти (Середне), дай ми вóдý (Антонівка), дай ми гру́шку (Стрипа).

24. Займенники *я, ти* в орудному відмінку повсюди вживаються виключно в формі *мноў, тобоў*: по́й (= ході́м) зо мноў, по́йте зо мноў, пў́йду з тобоў.

25. Займенник *вона* в орудному відмінку однини повсюди вживається в формі *н'оў*: ужо́ніс'а з н'оў (Гайдош, Середне, Стрипа), прис'áгс'а з н'оў (Кобиляри).

26. Той самий займенник у знахідному відмінку однини, поруч із формою *ййй* (частіше), вживається також у стягненій формі *йі* (рідше), наприклад: в'іді́ў ййй́ (йейі́), в'ід'і́ў йі́ (Дравці, Середне, Антонівка, Лінці).

27. У давальному й місцевому відмінках вживані форми займенників *мому, тво́му*: мо́му сі́нови, тво́му д'і́дові. Рідше вживаються форми *мо́йóму, тво́йóму* (Невицьке), а також *мо́йум, тво́йум* (Середне).

28. Вказівні займенники вживані в формах: *анто́т, анто́та́, анто́то́, тот, тотá, тотó* (останні форми і в значенні цей, ця, це):

антот хлópэц', антотá д'ітіна, антотó селó (Дравці, Середне, Антонівка, Невицьке, Стрипа, Оріховиця), тот рук (= цей рік), тотá хїжа (= ця хїжа), тотó пóле (= це поле).

29. У родовому відмінку вживані займенникові форми жіночого роду: тóйї, оту́йї, туй, антуй: от тóйї хїжі (Невицьке, Стрипа, Оріховиця), од оту́йї д'ї́uki (Гайдош), от туй до туй (Дравці), од туй мину́ти (Середне), од антуй д'ї́uki пис'мó йе (Антонівка, Середне).

30. В орудному відмінку вживані форми числівників: двома́, чотир'омá, шіст'омá..., наприклад: двома́ дн'ома (Кобиляри, Лінці, Дравці, Середне), або двома́ дн'омá (Оріховиця), зрідка — двома́ дн'ами (Невицьке), двумя́ дн'ами (Стрипа), чотур'омá вўл'ми (Гайдош, Лінці, Кобиляри, Антонівка) або чотир'омá вóлами (Дравці, Середне, Стрипа), з шіст'омá робўтниками (по всіх селах).

31. Числівник *два* часто не має окремої форми жіночого роду, наприклад: два д'ї́uki, два кнїги.

32. У значенні порядкового числівника *сороковий* вживається *сорокáтий*; у значенні *дев'яносто* — *дэв'ядис'ят*.

33. У значенні 'півтора', 'два з половиною, три з половиною' тощо вживаються: пўўдруга, пўўтрит'а, пўўчетверта, пўўпїята, пўўшеста. Рівнобіжно з тим: два й пуў, три й пуў і т. д. (Гайдош, Дравці, Середне, Стрипа).

34. Вживаються числівникові форми двáсто, пїят'сто і т. д.

35. Від числівника *сто* вживається порядкове стоц'ц'áтий (Гайдош, Кобиляри), а далі порядкові або не вживаються, або виникають форми різноманітного словотвору: двастóтий, тристóтий (Лінці), двастоц'ц'áтий, тристоц'ц'áтий (Антонівка, Дравці, Середне), двастóвий, тристóвий (Невицьке). У Стрипі порядкові від 100, 200 і т. д. не вживаються.

36. Як дієслівні форми 1-ої особи однини, відповідно до літературних *маю, знаю, думаю* тощо, вживаються: ма́йу, зна́йу (Лінці, Кобиляри, Невицьке), ма́у, зна́у, сп'їва́у (Антонівка), ма́ву, зна́ву, дўмаву, сп'їваву (Лінці, Гайдош, Антонівка, Середне, Стрипа, Оріховиця), мам, знам, дўмам, сп'ївам (Дравці, Невицьке, Антонівка).

37. Поруч із звичайними формами *знаєш, думаєш* зрідка трапляються: слўхаш, зв'їдаш, дўмаш, граш (Гайдош, Лінці, Дравці, Антонівка).

38. Як форми 3-ої особи однини, поруч із звичайними *знає, грає* тощо, вживаються: вун дўмат', слўхат', зв'їдат' (Дравці, Гайдош, Антонівка, Середне, Невицьке).

39. Відповідно до вживаних дієслівних форм 2-ої особи однини *даш*, *їси* тощо в селах Ужгородщини вживаються: *ты даш, ты йїш, одпов'їш, розпов'їш*.

40. Загальновживані дієслівні форми 1-ої особи множини на *-ме*: *рóбіме, хóдїме, несемé, пóїме* (= *ходїмо*) до школи.

41. Відповідно до вживаної наказової частки *хай* у говірках вживається *най*: *най д'їтвák спит*.

42. Зрідка помічається перфектне оформлення дієслів умовного способу: *даў бым грóш'ї* (кибїм маў, *ты даў бис грóш'ї* (Середне, Дравці). Вживаються й такі форми: *ки бых маў / то бых даў* (Лінці, Кобиляри).

Фонетичні особливості

З проведених під час експедиції записів і спостережень найбільш виразно виступають такі фонетичні властивості говірок:

1. Вживання особливого голосного заднього ряду *-ы*, помітно лабіалізованого, як наприклад, в словах: *ты, вы, мыло, рыба, бык*. Здається, ця фонема властива саме ужгородським говорам.

2. Збереження давнього *y* в таких словах, як *óгурок, вóгурок, глубóкий, зáмуж, дубрóва*.

3. На місці давнього *o* в історично новому закритому складі монофтонг *y*: *вуз, пуд, стул, кун, кúстка*. На місці давнього *e* в закритому складі *i*: *с'ім, óс'ін, кáм'ін, пóp'іл*.

4. Наявність приставного *v* на початку слова перед *y*: *вўг'іл, вўхо, вўлиця, вуский*. Зрідка і перед *o*: *вóстрий* (Гайдош, Кобиляри, Оріховиця, Стрипа).

5. Дзвінкi приголосні в кінці слів і в кінці складу перед глухими переходять у глухі: *дуп, рух* (= *ріг*), *сат, м'їт', віс* (= *віз*), *нуш* (= *ніж*), *солóткий, опходїти, лóшка, блїшче*.

6. Загальновживані вставні *n* та іноді *л* в таких словах, як: *пáмн'ат, мн'áсо, мн'áти, здорóул'а, жáбл'ачий, голубл'áта*.

7. Внаслідок палаталізації *t* іноді переходить у пом'якшене *k'* в словах: *к'їсто* (= *тісто*), *к'їло* (= *тіло*), *к'їсний* (= *тісний*).

8. У словах типу *жыт'á, см'їт'á, нас'їн'á, кам'їн'á* приголосний між голосними перед закінченням не подовжується.

9. Фонема *ч* вимовляється м'яко: *кúрч'а, вóуч'а, волоч'áт'*.

10. В говірці села Невицького *ч* переходить у *ш'*: *клóш'а, кúрш'а, вóуш'а, тўш'а, ковáш'*. Говірку Невицького, жартуючи, передають так: „*Мáшка* (= кішка) *впáла до шїру / намóшїла хвó-*

стиш'а / а йа ўз'аў тыш'ку / биў маш'ку по піш'ку". (Звук *с* також наближається до *ш*).

11. Подекуди в говірках окремих сіл помітне вживання дзвінкого афrikата *дж* на місці *ж* в таких словах: дж'аворонка, сáджа, меджá, пр'áджа (Оріховиця, Стрипа, Дравці).

12. Фонема *л* — напівм'яка, наприклад: лýсий, лйхо, лист, плуг, іглá, вал, млинáр', сйлний.

13. Проривна фонема *г* (= *g*) вживана в небагатьох таких словах: гáнок, гвалт, гвінт, бригаáда, гранáта, корóва с'а гéдзат'.

14. Питально-відносні займенники вимовляються: *што*, *ш'то* поруч *шо* (Дравці, Гайдош, Кобиляри та ін.) або тільки *ш'о* (Невицьке, Стрипа, Оріховиця); майже скрізь спостерігається перехід *хто* в *ко*, зрідка *тко* (Антонівка).

15. Повна регресивна асиміляція спостерігається в сполученнях *дн*, іноді *дл*: без жáнн'их причин (Оріховиця, Кобиляри, Стрипа), паскúnно (Оріховиця, Кобиляри, Стрипа), голóнний (Гайдош), пúлла хвй́ла (= подла хвиля, себто негода, Лінці).

П. С. ЛИСЕНКО

ГОВІРКА с. МИХАЙЛО-КОЦЮБИНСЬКОГО,
ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

(Фонетичний нарис)

Село Михайло-Коцюбинське (до 1936 р. Козел) — районний центр Чернігівської області. Воно розташоване на правому березі річки Десни в північно-західній частині Чернігівської області, в 22 кілометрах на захід від Чернігова і в 32 кілометрах на схід від кордону з Білоруською РСР. В 5 кілометрах на південний захід від нього — найближча залізнична станція Левковичі.

Встановити походження назви „Козел“ на підставі відомих нам матеріалів не пощастило. Серед старих людей цього села є різні варіанти оповідань. Але тому, що це справа давня, то до пуття ніхто не знає. Одні говорять, що назва „Козел“ пішла від мисливця — першої людини, яка появилася в старовину на цьому місці і ходила в козлиній шкурі. Інші намагаються довести, що назва „Козел“ походить від того, що тут було багато казенних селян, яких по-місцевому називають не „казенні“, а „каз'облі“.

Нічого не знають місцеві жителі про час заснування села. Мало відомостей про давність села і в писаних історичних документах. М. Марков у своїй роботі „О городах и селениях Черниговской губернии, упоминаемых в Несторовской летописи“ про це село нічого не згадує.

В „Историко-статистическом описании Черниговской епархии“¹ серед багатьох інших селищ згадується і Козел: „Козел в 18 верстах от Чернигова и в 8 от Киянки. По самому названию поселение

¹ Кн. 5, Чернигов, 1874, стор. 84—85.

древнее, не гетманское... и как древнее имение епископской кафедры поселение дотатарское. Потому оно, конечно, было в числе опустошенных в 1148 году“.

І далі:

„Село пустое Козел, с мельницею, утверждено за Борисоглебскою кафедрою царем в 1667 году. Пустым оно было в то время от того, что при Брюховецком опустошены были многие села около Чернигова, как и самый Чернигов“.

Після такого спустошення с. Козел, як і взагалі численні простори України, відновлюється не так швидко. Так, за А. Русовим¹, на початку XVIII ст. на території колишнього села Козел не було ще жодного двору, далі кількість дворів зростала так: в кінці XVIII ст. уже нараховувалось 129 дворів, 1858 р. — 448, 1892 — 730, 1896 — 721, а в 1897 р. вже було 744 двори з населенням 3891 чол. Склад населення був такий: козаків — від 20 до 32%, державних селян 66—79%, бувших кріпосних селян 2—9%, міщан — менше 1%.

До Великої Жовтневої соціалістичної революції село це було небагате і мало залюднене. Хліборобство в ньому було розвинуте слабо і для біднішої частини селянства було часто підсобним промислом.

Технічна відсталість сільського господарства і малоземелля примушували бідніших селян йти на різні побічні заробітки. Частина селян Чернігівського повіту, куди належало с. Козел, переселялася в Сибір, на Амур і на південь України. Селян-бідняків частенько можна було бачити на різних допоміжних роботах у Чернігові, у Києві; возили за Дніпро, найчастіше в місто Комарин, продавати ганчірки. Все ж відхідництво в цьому повіті було розвинуте менше, ніж у північних повітах Чернігівщини.

Зокрема, населення с. Козел відрізнялося від інших сіл Чернігівського повіту своєю консервативністю, прив'язаністю до свого, хоч і злиденного, господарства.

Велика Жовтнева соціалістична революція, яка принесла радість визволення всім народам Росії докорінно змінила становище й жителів с. Козел. Навіки кануло в минуле дореволюційне життя старого с. Козел.

За роки сталінських п'ятирічок село Михайло-Коцюбинське²

¹ Див. „Описание Черниговской губ.“, т. II, 1899.

² Ім'я Михайла Михайловича Коцюбинського селу було надано весною 1936 р. з ініціативи трудящих.

в корені змінилося в економічному відношенні. Далеко сягнула вперед його культура. Книги, газети, школа, зв'язки з різними культурними і індустріально-економічними центрами країни стали повсякденною життєвою необхідністю його жителів. Населення тепер стало справжнім господарем свого життя. Воно активно включилося в громадсько-політичну й культурну роботу села.

Головне заняття селян — сільське господарство. Все населення тепер об'єднано в три колгоспи: ім. Шевченка, ім. Войкова, „XVI-річчя Жовтня“. В кожному колгоспі є дитячі ясла. В селі є МТС, повна середня школа, пошта, лікарня, ветлікарня, аптека, радіовузол, дитячий садок, електростанція. До послуг трудящих в селі є бібліотека, клуб, райсільмаг і інші установи.

Село Михайло-Коцюбинське, як і весь Михайло-Коцюбинський район в цілому, належить до числа тих місцевостей Чернігівщини, які з діалектологічного і фольклорно-етнографічного погляду не вивчалися зовсім або якщо й вивчались, то дуже мало. Друкованих праць про говірки цього району поки що немає, через те ця стаття є першою спробою дослідження говорів даної місцевості.

Завдання статті — дати опис фонетики сучасного стану говірки с. Михайло-Коцюбинського, встановивши зв'язки і взаємовідносини її з іншими говірками і зближення з літературною мовою.

Матеріалом для цієї роботи є спостереження автора під час діалектологічних експедицій влітку 1940, 1941, 1947 та 1949 рр.

Голосні фонем в наголошених складах

В говірці с. Михайло-Коцюбинського є вісім голосних фонем: *i, e, u, a, o, y, ŷo, iē*.

У наголошених складах всі вони вимовляються більш-менш виразно, чітко. Виразність вимови робить їх менш схильними до варіювання різних фонетичних відтінків.

Відхилення від основних звукових типів, що їх можна помітити у вимові наголошених голосних фонем без спеціального експериментального дослідження, є дуже незначні і до того переважно кількісного порядку. Крім позиції в слові та історичної зумовленості голосних наголошених фонем, відхилення від основного звукового типу їх значною мірою залежить від темпу говоріння, від більшої чи меншої напруженості, енергійності мови, рівномірності чи нерівномірності наголосу тощо.

Так, фонема *i* в наголошеному складі, при звичайному темпі мови, з рівномірним наголосом вимовляється вузько, напружено: їнчи (інший), самі тощо.

Дещо напруженіше вимовляється *i* після палаталізованих приголосних на місці старого *и*: ан'ї, пашл'ї, перешл'ї, кремен'їна, в шест'ї кілометрах, т'їхайа, балат'їстайа (місцевість), пуст'їл'ї, — і менш напружено після приголосних, що не мають палаталізованої відміни; такими приголосними в даній говірці є найчастіше: велярні *к, х*, гортанна *г* і губна *в*: кічка, ваўкі, гідкѧ, віт'ажкі (суцільний відріз шкіри для чобіт), вісеўки. Останні форми з високою вузькою *i* після приголосних поширені тільки в мові стариків. Молодь і переважна більшість людей середнього покоління вимовляє в таких випадках широке *и*.

Фонема *e*, як правило, при нормальному темпі мови не має варіацій, а вимовляється однорідно: грѣчки (гречаний), правѣдени (телефон), лѣжачи, лѣд'ві, ал'ѣї, хибѣн (хіба), тепѣр(ка) тощо.

У повільній мові, зокрема тоді, коли слово в реченні, або й окремо взяте, вимовляється з більшим проти звичайного натиском, фонема *e* в наголошеному складі вимовляється не як звичайна для української літературної мови фонема *e*, а як широкий переднього ряду середнього піднесення звук.

Ряд таких слів із даним звуковим відтінком нами записано від людей різного віку і культурно-освітнього стану. Наприклад: — І все на тебе? — Чаму на мене (із розмови Дейнеко Ганни, 54 роки, із своєю дочкою Ольгою — 26 років, учителька).

— С'їемечки гризѣ, а зуб немаѣе (Кулак Василина, 70 років).

— А ви не за аднѣ з бат'кам? (Дейнеко Ольга).

В окремих словах, що вжиті з певним натиском, *e* вимовляється також з кінцевим розширенням. Найчастіше такий звук чути у словах: брѣше, на себѣ, за менѣ, егѣ, живѣ, авѣчи, насѣженийе (яйця), не/ї/гдѣ, калесцѣ, денцѣ, трѣ (треба), Хвѣдар¹.

Походженням своїм *e* в говірці села Михайло-Коцюбинського буває: із давнього *ь* (удѣн', лѣгкії); із давнього *e* — у відкритому та старому закритому складах (пѣкти, тѣкти, карѣц, причѣпа). Часто також вимовляється *e* (звичайно, з пом'якшенням попереднього приголосного) і на місці колишнього *ѣ*: л'ѣви, л'ѣкар, л'ѣтѧ, л'ѣска (драбина), л'ѣтас' (минулого року), р'ѣзка (січка), р'ѣпа, с'ѣнци

¹ В цьому слові нам доводилось чути в мові окремих осіб також і широке *и* замість *e*.

(сіни), т'єла. Така вимова *e* характерна тільки для молоді, людей письменних, над якими місцева вимова тяжить в меншій мірі, ніж над людьми старшого віку, в мові яких ще міцно утримується „дифтонг“ у цих випадках: л'ієви, л'іекар, л'іетас', л'ієска, р'іезка, р'ієпа, с'ієнци тощо.

Фонема *u* — не завжди однорідної вимови звук. У залежності від характеру попереднього приголосного, *u* може звучати з деякими, хоч дуже й незначними, відтінками наближення до інших звуків. Трохи вужчий її відтінок, відзначений переважно в людей молодшого віку, чути після шиплячих *ж, ч, ш* на кінці слів: шалаші́, спевачі́ (співаки), каші́ (називний множини від „кіш“), ткачі́. Ширший її відтінок чути в мові всіх вікових верств населення після твердого приголосного *ц*: цйт'те (наказовий спосіб множини), цйган; менш широкий, як після *ц*, відтінок *u*, але без помітного переходу до високого вузького *i*, маємо після інших приголосних, зокрема після передньоязичних *н, д, т, з, с, л, р*: нйтка, нішкам, правадір, дїп'а, худї́ (І), діки́ (І), хадїт', тісеча, тірса, пазїчит', касїт', сіви, валї, ліси, калїна, скрін'а, ріба; після губних *б, в, м, п*: бістри, рабі (рябий), абї, вібрат', вішла, вїмела, віхар, мїла, пішни, слепї, снапї тощо; після задньоязичних — *к, х* і гортанного *г*: гіра, лугї, сакїра, сухї, хїтри, але спорадично, в мові окремих людей, в цій позиції широка фонема *u* може набувати вужчого відтінку: хитри, кисли, гира, зокрема в кінці слова: ^іруки, ^інаги (родовий однини), ^ігрехи, або й зовсім переходить в вузький *i*: хїтри, кісли, гіра¹, після шиплячих *ж, ч, ш* в середині слова: жїла, ткачі́ха, шїна, шчі́ри тощо.

Фонема *a* при звичайній ненапруженій вимові звучить більш-менш однорідно: сла́ва, га́лка, ма́тка, пра́ўда, за́шчєбка, па́лец, веза́нница, веза́нник, ка́ша, вет'їна́р.

Трохи ширшої проти звичайної вимови набуває *a* в позиції після м'яких приголосних та *ї*: д'аку́йу, д'ад'ка́, д'ател, мїа́са, пїа́т'.

Дещо нижчого проти звичайного власного тону, як і в літературній мові, набуває *a* в твердих складах. Найвиразніше це помітно перед нескладовим *y* у дифтонгічних сполученнях *ау*: спа́у, ма́у, сказа́у, гадава́у, а також і в ненаголошеній позиції: кіда́у, самал'ота́у (родовий відмінок множини).

¹ Інші приклади переходу *u* в *i* див. Фонема *i*.

Фонема *о*, як правило, у звичайній, ненапруженій малоенергійній вимові, як і в літературній мові, — однорідної артикуляції без жодного призвука початкового чи кінцевого передніх звукових елементів.

Інколи *о* може бути то більш, то менш закритого характеру. Менш закритого відтінку *о* набуває після *ж, ч, ш* (жолуд, учора, чорни, нічого, мешок, шости), більш закритого — після губних, задньоязичних (*к, х*) та сонорних (*р, л*), напр.: бом(н)ба, бійезка, дубови, удвох, вораг, молад'еж, пол'е, посл'і; никол'і, із гаршкѳм, кон'ік, копи, заходит', с петухѳм, холаднѳ; грѳфа, здарѳви, дамарѳсли, Днепрѳ (і Дн'ієпр), зломани, палѳнница (політница), але різниця в цих відтінках не настільки велика, щоб це вимагало спеціального позначення.

Ще закритішого характеру набуває *о* в дифтонгічних сполученнях *оу*, найчастіше після губних приголосних, наприклад: воук, замѳук, поѳни, боѳдур тощо, але ця закритість далеко не досягає виразно закритого *о*, приміром, такого, як у говорах Закарпаття.

У повільній мові, коли слово вимовляється з більшим проти звичайного напруженням, *о* може вимовлятися значно вужче. Переважно у мові старих жінок інколи можна почути навіть і таку вимову, як: ву ѳза, рабуѳта, хуѳдечи, на куѳнех і ін.

Але така вимова фонем *о* в наголошених складах не є типовою для даної говірки.

Складного творення звук *о* виступає тут як суто індивідуальна і архаїчна риса, характерна лише для обмеженої групи людей похилого віку і то в залежності від індивідуальних властивостей їх мови. В цілому ж фонема *о* має однорідну вимову і, як видно з наведених прикладів, буває тільки під наголосом.

Дифтонгічні звуки

Дифтонгічні звуки в північних говірках української мови здавна привертали до себе увагу багатьох дослідників. З часу виходу в світ праці К. Михальчука „Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины“¹ до наших днів опубліковано чимало праць у цьому питанні. Була навіть спроба узагальнити досвід роботи над дослідженням цих звуків — написати про те, як досліджувано північноукраїнські дифтонги. Проте треба ска-

¹ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Юго-Западный край, т. VII, вып. 2, СПб, 1877.

зати, що ці звуки все ж таки як слід не вивчені. Основним недоліком у підході до вивчення дифтонгічних звуків, як і взагалі до явищ мови, було те, що вони вивчалися статично, без урахування тих змін, які помічаються в мові різних поколінь і різних професійних і соціально-культурних верств сільського населення. Виходячи з принципу „чистого“ діалекту, позбавленого будь-яких домішок сусідніх говорів чи посиленого впливу літературної мови, дореволюційні діалектологи добирали при дослідженні дифтонгів неписьменних похилого віку людей і брали їх мову за зразок у вимові даних звуків. Внаслідок такої орієнтації на найархаїчнішу говірку в дослідженні основних і проміжних дифтонгічних типів на основі суто акустичного враження та деяких теоретичних припущень, характер дифтонгів часто виступав перед нами в кривому дзеркалі.

У звуковій системі архаїчної говірки с. Михайло-Коцюбинського ще й зараз зберігаються на місці старих *o* і *e* в нових закритих складах дифтонги ¹.

1. На місці давнього *o* „дифтонг“ *yo* або зрідка монофтонги *o*, *y*, *u*: пуот, вуол, зуорка, куон', муост, аблуог, недаруод, плуот, сухаруоу (род. мн.), вуожки, вуоз, здруок, куостка, нуож, свуої, вуон, нуоч, куошка, а також зрідка: кон', жонка, кош, воз; кун', жунка, снуїница, сул', макўтра, настўл'ник, падўлак і ще рідше —

¹ Ці звуки зуться „дифтонгами“ до певної міри умовно. Вимова такого „дифтонга“ як одного звука дуже складна і має цілий ряд відтінків, які важко передати графічно. В філологічній літературі такі звуки називають ще „дифузоїдними“, тому що вони становлять собою нерозчленовані звуки, які сприймаються нами як складені з двох, а іноді і з трьох звуків, або „фонемами-поліфтонгами“, зважаючи на багатозвучність їх складу.

Отже, не слід плутати такі „дифтонги“ із так званими складними або власними дифтонгами-двозвуками, які утворилися з простого поєднання двох окремих фонем в одному складі, що їх маємо, наприклад, у загальноукраїнських *ay*, *ey*, *ai*, *oi*, *ui*, *ou* тощо.

Михайло-Коцюбинські дифтонги, як і взагалі дифтонги північноукраїнського типу, в окремих випадках мають „дифузний“ характер із ступневим переходом через ряд посередніх відтінків від одного звукового елементу до другого, так що й говорити за „два компоненти“ у таких „дифтонгах“ можна лише умовно, адже такий дифтонг — це не поєднання двох окремих фонем в одному складі (як, приміром, *ay*, *ou*, *oi*), а тільки одна фонема — звук неоднорідної артикуляції, дифтонгічний звуковий тип. Через це наші позначення їх — *yo*, *ie* мають суто умовний характер.

вил, виз, двир. В письменно́ї частини населення і передовиків села часто й монофтонг *i*: віл, віз, двір, кін' тощо.

2. На місці давнього *e* з пом'якшенням попереднього приголосного перед твердим приголосним також „дифтонг“ *yo* або зрідка монофтонги *y, o*: ут'уок, вечуорки, привйуоу, йуої (родовий одн. від „вона“), н'уос, привйуоз, л'уод, прин'уос, т'уотка, с'уол (род. мн. від „село“); вечурки, н'ус, л'уд, т'утка, йуї; л'од, ут'ок, т'отка, — при збереженні в людей передових під впливом літературної мови — ніс, привіз, с'іл, т'ітка і т. д.

3. На місці давнього *e* перед м'якими приголосними „дифтонг“ *ie*: ш'іест, с'іем, п'іеч, паст'іел' тощо, — при поширенні монофтонга *i* у передової частини населення.

В окремих випадках, очевидно, як явище аналогії, „дифтонг“ може появлятися і в ненаголошеній позиції: віт'уог, вівйуоз, на ва́шуої і ін.

Крім уже зазначеного випадку (на місці давнього *e* перед м'якими приголосними), „дифтонг“ *ie* появляється на місці давнього *ĭ* в наголошених складах: гр'ієх, д'ієля, м'ієра, м'ієсец, м'ієх, т'ієн', т'ієміє, сл'ієд, л'ієзти, сн'ієг, св'ієт, п'ієна, хр'ієн, хл'ієу, у смал'іє, у вад'іє, у старан'іє, на трав'іє, у кубл'іє, на земл'іє, а також монофтонг *'e* (з пом'якшенням попереднього приголосного): гр'єх, д'єля, м'єра, сл'єд, Гард'єї, хр'єн, у вад'є, на верб'є і навіть *i* у передовиків і письменно́ї молоді: д'іучина, мен'і, тарілка, хот'іу, і подібні.

У ненаголошеній позиції зберігається послідовно *e*: белок, мешок, метлішче, бедн'ак, секач, мерчук, Днепрó, леушун, леуша́, свежинá, беганіна, бел'мо́, гнездó, лєніви, бєго́м, дєдо́к, лєсі́, дєжа́, серáк, слєпáйа, сєчка́рн'а.

В окремих словах навіть наголошене *e*, що походить із *ĭ*, зберігається: мешанка, рєзка (січка), сєкти, стрєха.

Не вдаючись у деталі артикуляції дифтонгів — цих складних і в багатьох випадках акустично ще для нас не зовсім ясних звуків, — все ж можна відзначити, що це звуки не однорідної артикуляції.

Зокрема „дифтонг“ *yo*, який хоч і становить собою єдиний звуковий комплекс, однак його артикуляція далеко складніша, ніж це нам здається на перший погляд.

За складністю артикуляції, за кількістю звукових відтінків, які може містити в собі цей складовий звук, в залежності від того, ким і де він вимовляється, — його швидше можна було б назвати поліфтонгом, ніж дифтонгом. Ще й зараз в повільній мові людей старшого віку добре напрактиковане в дослідженні дифтонгів вухо може вловити перехідний від початкового до кінцевого елементу акустично нескладовий звуковий тип, подібний до *y*. Самі об'єкти нашого дослідження щодо дифтонгів (звичайно, люди старшого покоління), які відрізняються певним умінням аналізувати характер звуків своєї мови, не раз в розмові з нами підкреслювали неможливість правильно вимовити, а тим більше позначити на письмі ці складні звуки. Житель цього села Михайло Дейнека, який постійно контролював правильність нашої вимови дифтонгів, один раз, коли я вимовив слово *вуон* точно так, як воно передано на письмі, — зразу ж мені зауважив:

— Е, це не па-наішаму, це так па-беларус'ки гамбн'ет'; у нас звук *y* треба тріхи тегнут'.

Цю протяжність ми й відзначаємо так, як ніби розщеплення складу цього слова на два склади: *ву'он*, *ру'ог*, *дву'ор*, *жу'онка* і т. д. Такий же само звуковий тип перехідного характеру можна відмітити і в деяких словах з „дифтонгом“ *іе*: *с'іенā*, *ш'іест'*.

Проте зовсім було б неправильно зробити висновок, що даний тип розщепленого дифтонга є характерною особливістю мови сучасного села.

Якщо старі українські діалектологи дане фонетичне явище, відмічене в мові старих дідів і бабусь, вважали загальнопоширеним фонетичним фактом живої народної мови, то зараз це фонетичне явище можна розглядати як пережиток (рудимент) старого, як певний період в історії розвитку фонологічної системи окремих говірок української мови.

Вплив літературної мови на говори з дифтонгами полягає в тому, що зміна темпу мови і інтонації приводить ці голосні звуки не до розщеплення на два склади, як це ми бачили в вищенаведених прикладах, а до звуження їх, внаслідок чого дифтонги починають переходити в прості голосні, наприклад: замість *пуот*, *л'уод*, *жуонка*, *хр'іен* і т. д. починають вимовляти *пуг*, *л'уд*, *жунка*, а передова частина села і учні школи — *п'іт*, *л'ід*, *ж'інка*, *хр'ен*, або *хр'ін*.

Ще в 1915 р. Московська діалектологічна комісія в 5 випуску

своїх „Трудів“¹, говорячи про характер дифтонгів у деяких говірках Київської, Чернігівської і Полтавської губерній, відмічала, що:

„Наблюдения над говорами, имеющими дифтонги, показывают, что в некоторых дифтонги сохраняются только у старшего поколения или при пении и исчезли или исчезают в разговорной речи вообще или в разговорной речи младшего поколения. Дальнейшее изменение состоит в замене звуков *y, o'* (звука среднего между *o* и *y*), *e, u, e* звуком *i'*“.

Такий висновок, як нам здається, на той час був надто поспішним, він не зовсім відповідав справжньому станowi речей.

Заміна різного типу монофтонгів, як певної стадії переходу до звука *i*, особливої інтенсивності набуває тепер, коли взаємостосунки літературної мови і діалекту стають щораз міцнішими.

Голосні фонемі в ненаголошених складах

Менш виразно, в порівнянні з вимовою голосних наголошених фонем, в дослідженій говірці, як і в інших говірках північноукраїнського наріччя, вимовляються ненаголошені голосні фонемі. Невирозність вимови робить їх більш схильними до варіювання різних фонетичних відтінків.

Ненаголошені голосні, так само як і наголошені, великих якісних змін можуть і не мати, в них можуть виступати переважно кількісні зміни. Так, більша чи менша виразність фонемі *a* у вимові залежить від позиції її в слові. Однак цим загальним твердженням ще далеко не вичерпується характер голосної фонемі в дослідженій місцевості. Причини змін її в мові людей даної місцевості значно складніші.

Характер вимови ненаголошеної *a* великою мірою залежить від складу, від історичної зумовленості мови даної місцевості в цілому. Фонема *a* більш, ніж інші ненаголошені голосні, може то зберігати, то втрачати свій виразний характер.

Найпоследовніше зберігається виразна вимова фонемі *a* переважною більшістю населення Михайло-Коцюбинського в таких випадках: а) в першому переднаголосному складі після шиплячих приголосних *ж, ч, ш* на місці старого *a*: жарá, па жар'іе, жал'іет',

¹ Див. Н. Н. Дурново, Н. Н. Соколов и Д. Н. Ушаков, Опыт диалектологической карты русского языка в Европе с приложением Очерка русской диалектологии, М., 1915 (Труды Московской диалектологической комиссии, вып. 3, стр. 69).

шага́т', шал'іет', (два) часа́, (п'ять) часо́у, (один) часо́к, ча́д'іет', і ін.; б) в другому переднаголосному складі на місці старого *a*: заказа́т', наруба́т', запрега́т', набира́т', насипа́т', травено́ї, параво́з, парахо́д, красата́ тощо; в) у першому післянаголосному складі і в дальших післянаголосних після твердих приголосних на місці старого *a*, наприклад: му́ха, сла́ва, пра́ўда, даро́га, д'іеука, ха́та, стр'іеха, брига́да; вистайала, вираби́ла, випрала, виплакала і ін.; г) у першому післянаголосному складі після шиплячих та м'яких приголосних на місці старого *a*, наприклад: ту́ча, ка́ша, гру́ша, ро́жа, пло́шча, дін'а, во́л'а.

Не зовсім однаково вимовляється ненаголошена фонема *a* в мові різних вікових і культурних верств населення села. Як загальний факт можна констатувати, що в мові старшого покоління ця фонема менш виразна, вона зрідка вимовляється як низький переднього чи передньосереднього ряду звук, тобто на слух середній між *a* та *e* (= *ǎ*) або навіть як голосний переднього ряду при високому обниженому положенні язика, тобто на слух середній між *u* та *e*, ближчий до *u*.

Такого типу звуки відмічені, наприклад, у мові стариків у таких словах: ва́єдрó, ча́ча'віца; жи'е'а́цце, ши'е'л'іет', жи'е'ло́, гие'рмо́шка.

Схильність ненаголошеної *a* вимовлятися як *e* виразно також виступає в першому переднаголосному складі після шиплячих приголосних *ж*, *ч*, *ш* на місці давнього *e*. В цьому випадку якісні зміни фонем *a* такою мірою значні, що вони тягнуть за собою зміну основного звукового типу даної фонемі.

Так, поруч з *a*, можуть вимовлятися й з *e* такі, приміром, слова, як пчела́, жеу́то́к, желу́дак, пше́но́, в пше́н'іе́, пше́н'іца́ і пше́н'ица́, чегó, чеса́т', че́тири, Черн'іегау́, начева́т', жена́ти¹.

Так само *a* і *e* вимовляються на місці *a* в першому переднаголосному складі після *p*: раба́іа і реба́іа, прамá (дорога) і премá, редно́ і радно́, праду́ і преду́, але тільки запрегли́, випрега́йте, реді́ (ряди) тощо.

Більш послідовно змінюється фонема *a* на *e* в таких випадках:

1. Коли вона відповідає *ǎ* (юсу малому) старослов'янської мови (приголосні перед таким *e* — тверді): тегáт', оді́надцет', каро́вечи,

¹ Акустично *e* в даному випадку звучить з деяким наближенням до *a* короткого, трохи зредукованого (= *ǎ*). Особливо такий звук можна помітити в мові стариків, які знайомі з білоруською мовою.

салóмени, веза́т', де́вет', педес'а́т, кало́дез', взела́, развеза́т', вигледа́т', дратені́, десети́на, запреглі́, редно́, па́мет', а також в дієсловах третьої особи множини: (вони) су́шет', ва́жет', су́чет', ку́рет', ро́бет', ло́вет', лу́бет', ви́гарет', прахо́дет', го́нет', му́сет' тощо. Ця риса характерна переважно для говорів північного наріччя. Вона повністю не зближує північного наріччя ні з говорами південнобілоруськими, ні з північнобілоруськими. У давальному і місцевому відмінках множини: д'і́етем, ко́нем, лу́дем, на лу́дех, на ко́нех; в кінці слів строго витримане це фонетичне явище в дієсловах із зворотним займенником *ся* (сѣ) на кінці: бйу́цце, бйё́ссе, беру́цце, купа́цце, саберу́цце, палага́йецце, ка́жецце, загара́цце, пастро́їцце, двйга́цце, раздава́ўсе (крик), абува́цце, зба́вицце, переведе́цце і т. д. Деякі паралелі цьому фонетичному явищу ми можемо знайти в говірках західноукраїнських. Якщо у гуцульських говірках в цій позиції зворотний займенник *ся* (сѣ) заступається займенником *си* (смі́йеш'си, волóч'еш'си і т. д.), то в покутських говірках воно виступає у формі *с'е* і *с'і*¹.

2. У закінченнях називного—знахідного відмінків іменників середнього роду, де *a* походить із давнього *іе*: бра́т'т'е, валóс'с'е, вес'іел'л'е, нас'іен'н'е, гул'ан'н'е, капан'н'е, скирдаван'н'е, палон'н'е, сн'іедан'н'е, жалуд'д'е, квасалін'н'е, кійешпін'н'е, цибулін'н'е, бурачін'н'е, батвін'н'е, а також після приголосних: щча́ст'е, лі́ст'е, — при майже дифтонгічному звукові в наголошеній позиції: жит'т'іе, шит'т'іе, знат'т'іе, пит'т'іе...

Дана риса зближує говори північноукраїнського наріччя з говорами білоруської мови, а також спільна з західноукраїнськими або частиною західноукраїнських говорів.

3. На початку або в середині слів, коли *a* — давня йотована: йезі́к, йелі́на, йелóзит', Йере́ма, йедрó, йечм'іен', йерчу́к (злий собака), йетро́ука, йеві́лис', до́йет' (3-я особа множини від „до́їти“), по́йес, бо́йезка́, — при послідовному збереженні *a* в наголошеній позиції.

Таке ж фонетичне явище характерне і для інших говорів, зокрема для гуцульських, у яких поруч з *e* вживається також *i*, причому заміна відбувається як в ненаголошеній, так і в наголо-

¹ Пор. Б. Кобилянський, Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття. Український діалектологічний збірник, кн. I, 1928, стор. 28.

шеній позиції: йеблуко, йеґода, йермарок, йезэк, йе́кос' -- йі́кос', йек'ей — йікей, по́йес — по́йіс, за́йец — за́йіц¹.

Заслуговує на увагу в обслідуваній говірці характер ненаголошеної *a*, що походить із *o*. Як правило, в даній говірці голосні фонем *a* і *o* в ненаголошених складах не розрізняються як дві окремі фонем, а збігаються в одному для них варіанті *a*: абро́т', адда́ї, адно́, аве́чка, Але́на, абора́, кавал', капі́ца, калі́ска, вада́, удава́, гаро́х, гавари́т', маладо́ї, давела́, галава́, пасаді́т', саво́к, скаварада́, талака́.

Це явище в спеціальній літературі називається аканням, а збіг *e* і *'a* у варіанті *'a* — яканням.

У дослідженій говірці ненаголошені голосні *a* і *o* найпоширеніше збігаються в одному для них варіанті *a* в таких випадках: 1) в першому переднаголосному складі: рабо́та, паки́нуу, пачу́йу, паба́чу, таб'іе́, зра́били, вані́, аста́н'н'ейе, даруо́жки (називний множини), ста́лї, нагі́ (родовий однини), прасі́у, насі́у, на вад'іе́, на наз'іе́; вадо́йу, наго́йу (орудний однини), каро́ва, пан'уос, ва́лї; 2) в другому переднаголосному складі: давела́, маладі́ї, пасаді́т', пал'убі́т', малако́, паведу́, гадава́т', пасаді́у, з барана́ми; папала́м, памира́т', па заво́ду, пашла́ сла́ва па наро́ду, па леса́х, да мене́, галу́боу (родовий множини), ласката́т', гарева́т', маладе́н'ки.

У післянаголосних складах: 1) не в кінцевому складі: паперо́сачку, скури́у, бо́рани, ла́стаука́йу (орудний однини), шинка́рчка, ширі́начка, дадо́ман'ку, дру́жиначка, в сто́рану, віпрасі́у, го́рада (родовий однини), па́лачка, до́рага́; 2) у кінцевому закритому складі: го́рад, о́вад, ко́лас, го́лас, хо́лад, панад йа́рам, л'іета́м (орудний однини), со́рак аве́чак (знахідний множини), ло́дак (родовий множини), жи́там, прихо́дилас', йаві́лас', сабра́лас', не́бам, го́ласам. Відмітимо однак, що характер *a* в цій позиції дещо відмінний від вимови його в інших позиціях. Тут він ніби трохи коротший, менш виразний звук, що злегка схиляється до *o*.

Приблизно такого ж самого типу звук чується в кінцевому безпосередньо післянаголосному відкритому складі: ско́ра, дива́, жи́та, ка́рита́, не́ба, пива́, руозна́ (різно), пуозна́, л'іета́, салаве́йка, ба́гата́, до́уга́, ра́на, впра́ва, вл'іева́, недале́ка, с'іена́, а також на

¹ Див. Б. Кобилянський, Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття. Український діалектологічний збірник, кн. 1, 1928, стор. 28.

місці давнього *o* в окремих морфологічних закінченнях типу: до-світк^ау, на катор^аї, в деветна́дцат^ам гад^у, ваго́н^ау (родовий множини), п^ят' ме́тр^ау, резу́льтат^ау (родовий множини), кіламе́тр^ау, команд'іра^у, батал'йо́н^ау і т. д.

На місці початкового *o* як в першому, так і в другому переднаголосних складах вимовляється *a*: адна́го, аччині́, аднесі́, ми абашлі́, абора́, аддиха́т', ад мене́, адабра́ли.

Як *b* не була складна і різноманітна артикуляція звука *a*, на місці яких би голосних він не появлявся, все ж ми не маємо або майже не маємо в даній говірці досить близького, тісно пов'язаного з аканням фонетичного явища — якання. Для ілюстрації цього твердження наведемо ряд прикладів.

Звук *e* в першому переднаголосному складі перед твердими приголосними зберігається: несла́, вел^а, печ^ал', нема́, веч^ерат', верну́-лас', не т^учки, не хма́рки, не ч^уїе, весна́, сел^о, весло́, зерно́, з сестро́йу, за сел^{ом}, з зерно́м, весло́м, веду́, нес^у, беру́, три верст^і, три сестр^і, сестр^іе́, в тепл^іе́, темн^іет'.

У першому переднаголосному складі на місці старого *ъ* (ять) перед твердими приголосними вимовляється *e* (в окремих випадках також *u*). Наприклад: бед^а, ведр^о, слепі́ї (давальний однини), па лесноу́ї (дорозі), ведр^{ом}, лес^ок, за леско́м, лесні́ї паж^ар; в снегу́, в лес^у, слепу́йу (знахідний однини); цвет^і, слепі́х, з лесні́м сто́ражам; в ведр^іе́, светл^іет' і свита́т', а також цвита́м (давальний множини), паспива́т', двина́дцет' і ін.

У першому переднаголосному складі на місці *e* та *ъ* перед м'якими приголосними вимовляється також *e*: вел^у, нед^іел'а́, тел^іега́; пабел^у, смеіа́цце, пабел^іеу́, на стен^іе́, або ж, спорадично в окремих осіб, *u*: на стин^іе́; а також перед твердими приголосними: при-несі́, приведі́, панеслі́, пабелі́ли, зел^ені, вес^ели, бер^еза, неслі́, вед^ем, вез^ем, убер^ем, деревіа́ни, дес'а́ти; укр^епі́ли, дет^еї, сем'я́, сме(и)а́цце, памен'а́у, стрел'а́т' і лише спорадично, переважно в старих осіб, які побували за межами свого району, можна почути бер'о́за, а ще рідше б'ар'о́за, н'ас^ем, в'аз^ем. *E* зберігається також в цій же позиції перед шиплячими: на бережк^у, на плеч^у, межа́, із лешча́ (ляща), із плеч^а, плеч^о; в мешк^у, спеш^у, бежа́т' (3-я особа множини), меша́т', стреча́т', пешко́м; після *ц* — без пом'якшення попереднього приголосного: цен^а, цеп^ами, цен^ойу, а також рідше *a*: цалу́йу, працаді́ла.

У післянаголосних складах на місці *e* вимовляється: а) не в кінцевому складі — *e*: озер^я, вінесу, віведу, вілезу, віведи; б) в кінцевому закритому складі — *e*, *a* і *йа*: ві^етер, па^лец, а також *a* після шиплячих: галушак, л^ожак; так само *a* і *'a* на місці *e* в закінченнях деяких категорій слів: го^рам (орудний однини), по^{л'}ам (називний однини — по^{л'}е), учі^тел'ам, сто^ра^жам і в окремих тільки осіб: сто^ро^жем, ста^нем, бу^дем, зал'і^езем, пі^шем, а не ста^{н'}ам, буд'ам, зал'і^ез'ам.

У кінцевому відкритому складі в називному і знахідному відмінках однини — *e*: мо^ре, го^ре; стар^ейе; в наказовому способі: да^йте, зна^йте; в місцевому відмінку однини: в мо^ре, в калх^оз'е, а не форми з *a*, *йа* та ін.

Акання в дослідженій говірці досить стійке. Воно характерне для всіх вікових верств населення, починаючи від глибоких стариків і кінчаючи учнями школи. Не позбавлена цієї особливості й мова передових груп населення села — голів колгоспів, активістів, сільської інтелігенції, — виходців із даної місцевості. Так, Ольга Михайлівна Дейнеко — учителька цього села, яка тут народилася, закінчила 1940 року десятирічку і два курси Чернігівського педагогічного інституту, а пізніше учителювала в одному із сіл цього району, — часто акає. Акають місцеві співробітники редакції районної газети „Колгоспний шлях“, окремі службовці райвиконкому і т. д. Секретар редакції газети, Марія Аврамівна Пінчук — 1925 року народження, закінчила місцеву десятирічку — акає навіть тоді, коли зчитує набраний текст, передрукований з центральної газети.

Проте трапляються випадки, що вказують на непослідовність акання. Найчастіше це спостерігається в морфологічних категоріях:

1) в закінченні родового відмінка однини прикметників чоловічого і середнього роду: до^брого, безва^ло^сого, ру^одного, мі^рного, сін'ого, лишн'ого, пер^едн'ого, й^арого (жита);

2) в основі і закінченні родового і знахідного відмінка однини займенників чоловічого й середнього роду: то^го, йо^го, мо^го, май^ого, ва^шо^го, сво^го, кат^орого, ус'о^го;

3) в закінченні родового і знахідного відмінків однини порядкових числівників чоловічого й середнього роду: пе^ршого, тр^ет'ого, аді^надцетого, дві^надцетого.

Не завжди спостерігаємо акання в деяких словах літературного походження в мові передових груп села. Це найчастіше помітно

при вимові складних слів і абревіатур типу: високоякісний, заготпункт, кінотеатр, м'ясопостійка й ін.

Дані нашого спостереження показують, що ненаголошене *о* виразно звучить як *a* тільки в переднаголосних складах. В післянаголосних складах *a* на місці ненаголошеного *о* виступає менш виразно: він звучить як не зовсім ясний, злегка зредукований звук з більшим чи меншим нахилом до *o*.

Цей тип акання, таким чином, є слабим типом акання, приблизно таким, як в південних частинах білоруської території.

Говірки, де найбільше поширений цей тип акання, за схемою поділу проф. Карського¹ можна віднести до білоруських, а М. Дурново, Н. Соколов, Д. Ушаков, які під аканням розуміють тільки збіг певних звуків у одному, говори даного типу з оканням в занаголосних і переднаголосних складах вважають за „малорусские с намечающейся переходностью к белорусским“².

Акання на території Чернігівщини властиве не тільки для говірок Михайло-Коцюбинського району, а відоме значно ширше.

Визначаючи поширення цього фонетичного явища, можна констатувати, що тип південнобілоруського слабого акання, пересікши Дніпро в районі між Лукоїдами і Комарином, в такому напрямку йде на схід і доходить до Десни.

Однак на південь від границі цього району можуть з'являтися острівці. Такими є села Остерського району: Моровськ (18 км на північ від Остра)³, Рудківка, Лутава (5 км на північний захід від Остра).

Із старої діалектологічної літератури ми довідуємось, що акання тягнеться далеко на схід і виступає в таких пунктах Чернігівщини: в селі Седневі (кол. Чернігівський повіт): табѣ, сабѣ, гавару; у Березні і Стільному (тепер Березнянський район): касаруѣ, валуѣ (родовий множини); далі у Зметневі (тепер Сосницький район): снапуу, падулки; і в Мені.

Після Зметнева акання з правого берега Десни переходить на

¹ За характером акання проф. Карський поділяє білоруську мову на чотири групи говірок: „1) сильно-акающие, 2) умеренно-акающие, великорусского типа (наше диссим. аканье), 3) умеренно-акающие белорусского типа (с оканьем в ударных слогах) и 4) слабо-акающие (с оканьем и в предупредных слогах)“.

² Див. Н. Дурново, Н. Соколов, Д. Ушаков, Опыт диалектологической карты русского языка в Европе, М., 1915, стор. 102.

³ Див. матеріали діалектологічної експедиції Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, зібрані влітку 1948 р.

лівий, спускаючись далі в південно-східному напрямку у Путивльський повіт Курської губернії, частина якого вже знає акання¹. Відзначено акання і в Летувівці того ж повіту, яка знаходиться у 4 кілометрах від станції Ворожби² тощо.

Приголосні

Приголосних широковживаних фонем у мові с. Михайло-Коцюбинського 26: *п, б, в, м; с, с', з, з', т, т', д, д', н, н', р, р', л, л', й, ж, ч, ш, ц, г, к, х*³.

Губні приголосні переважно тверді.

У сполученні з йотованими голосними (йа, йе, йу) ці фонем не пом'якшуються, а вимовляються, як і в літературній мові, з *й* і *л*: абйава, безрйбйе, бйу, грёбл'а, лаўл'у. Правда, часто, переважно в наголошеній позиції, замість *йа* (я) в середині слова вимовляється *е*, що надає попереднім губним приголосним ще більш твердого характеру: дёвет', везёт', памёт', саломени, рибечи, жабёчи. Так само, в цій же позиції, в дієсловах третьої особи множини *е*: лóвет', (ловлять), дівецце (дивляться), л'убет' (люблять), купет' (куплять), зробет' (зроблять), ставет' (ставлять), а під наголосом, як і в літературній мові, — спл'ат', тёрпл'ат' тощо.

Мабуть, тенденцією до палаталізації губних приголосних можна пояснити також і вимову дальшого голосного в ненаголошеній позиції в таких словах, як: виршуват' (декламувати вірші); белок, мешок, метлішче, бел'мб, беганіна, бегом, замін'ала, дбсвітки, а також ахвішки і місете (друга особа множини від „місити“) — в наголошеній позиції.

Фонема *б* у кінці слів і перед глухими, як правило, зберігає свою дзвінкість (гриб, грёбти), а також звучить виразно в сполученні з голосними і з приголосними в наступному складі: веребей (горобець), трёба, брат, з'аблит' (орати на зяб), але *пчалá* замість *бджолá*, і, навпаки, в окремих словах фонема *б* вимовляється замість *п*: збакава́цце (спакуватися), баркан, абтека і ін.

¹ Див. Халанский, Народные говоры Курской губ., стр. 27, а також стаття П. Попова, Діалектологічні спостереження на північно-східному кордоні України, Зап. іст. філолог. відд. УАН, т. VII—VIII.

² Див. Труды Московской диалектологической комиссии, в. 8, стор. 46.

³ В порівнянні з літературною мовою, в говірці с. Михайло-Коцюбинського майже відсутні: губногубна *ф*, *г* і африката *ц'*.

Вимова фонем *в* майже тотожна з вимовою *її* в літературній мові.

На початку слів звук *в* має тенденцію замінюватися на *у*: удава́, удаве́ц, уну́к, уз'а́т', усé, уз'у́т', уби́т'.

В окремих словах протетичне *в*, що відповідає літературній мові, відсутнє, наприклад: ані́, ауто́рак, ал'ха́.

Приставне *в* як у говірці цього села, так і для околиць сіл не характерне: агон', уздечка, у́лиця, у́гал, уді́лище, у́тка, або у́тва (качка), але спорадично: во́ка, во́лен' (олень), Во́л'га, ву́лиця, во́стри.

Щодо слів *у́тка*, *у́тва*, то вони вимовляються по-різному. З 17 сіл району, де нам пощастило записати вимову цих слів, в одинадцятьох вимовляється з *у*, а в шести — з приставним *в*, але в цих останніх дехто говорить також і *утка*, *утва* — з *у* на початку слова.

Міцно зберігається в усіх верств населення ненаголошене *од* (діалектно — *ад*) в словах типу: адлі́га, аддала́, адагна́ли, адлу́чила. Правда, *від* в письмений молоді вже появляється не рідко: відлі́га, від менé, віддалі́, віднеслі́ тощо.

Фонема *м* в архаїчному типі Михайло-Коцюбинської говірки в окремих запозичених словах може асимілюватися і звучати як *н*: інба́р, канба́йн, канба́йне́р, бо́мба.

Фонема *ф* у запозичених словах в архаїчному типі говірки відсутня. Звичайним є *хв*, *х*: хва́брика, хва́кт, хвутбо́л, хвигу́ра, хво́рма, хве́ршал, хвил'анс'ка (війна), хве́рма, Хве́дар, Хведу́с, хвамі́л'їна, хво́ртачка, хронт, хру́кти, торх, хунт, Хама́.

Заміна *ф* через *хв*, *х* стійко утримується тільки в мові старшого покоління. У мові молоді й передової частини людей середнього віку вимова губногубного *ф* становить не поодинокі випадки. Учні 6—7 класів, наприклад, уже вимовляють фа́брика, фо́рма, фо́нт, то́рф і т. д., але в мові всіх вікових і культурних верств чути: ху́ра, ху́та́р, хва́рту́х, Йéсип, квасел'а́, Степа́н і рідше Стефа́н.

Вимова фонем *д* в багатьох випадках нічим не відрізняється від вимови *її* в літературній мові. Тверду вимову *д* у відмінність від літературної мови відмічено в позиції перед старим *ѣ*: дедо́к, дежа́, адева́йсе, уча́дела, засі́делас' тощо.

У сполученні з *н* звук *д* може звучати і твердо і м'яко. М'яким він буває тільки перед м'якими приголосними, наприклад: се(о)-

гóд'н'і, перс́д'н'і, але перед твердими — тільки твердим: парáднн (порядний), негóдна, свабóднн тощо.

Пригомосна *д* може уподібнюватися наступній м'якій губній і вимовлятися м'яко. Таку м'яку фонему *д* відмічено в кількох словах: лéд'ві, вед'м'іед', абіед'ви (обидві), д'в'іе, д'в'іести (двісті), але двимá.

На початку слів фонема *д* більш-менш стабільна: Дн'іепр, д'іелá, д'áтел, дeвер; інколи вона може зникати або по дисиміляції замінюватися іншими фонемами: Митрó (Дмитро) гле менé поруч із дле менé, замість для мене; пор. ще в середині слова — аселéнец, замість оселедець і т. д.

В африкаті *дж* ніколи не вимовляється *д*: пахажáт', прийежжáт'; глеж́у, блуж́у, саж́у, йіежж́у; адгарóжене падві́ерйе, пабрóжене житá і ін.

Тільки в окремих осіб, які є або вихідцями з білоруських родин або перебувають з білорусами в досить тісних стосунках, можна почути вимову фонему *д* з домішкою звука *з*: дз'елá, дз'ен', дз'етки, дз'икóвина. Більше всього така вимова *д* характерна для мови сіл Плехів, Антоновичі, Шиби́ринівка, Ведильці і хуторів Борки, Скугарі, Москалі тощо.

Фонема *т* в сполучниках *та, так*, а зрідка й *то* часто замінюється на *д*. Надто широко це помітно в пісенних жанрах, наприклад:

а) у піснях:

Ої ішо́у чума́к із До́ну,
Да з До́ну дадо́му,
Да і с'іеу над вадóйу,
Да пракліна́йе до́л'у:
— Да бада́й та́біе до́л'а,
Да шо ти не така́йа,
А йак та́йа чужа́йа.

б) у розповідях:

— Йа крiпкá хат'ела ў шко́лу хадiт'. Не пуска́ли, а йа сама́ записа́лас'. Д'віе з'імі праму́чилас' да і пакiнула шко́лу. Дак аце́ вам така́ старина́ (Портна Наталка, колгоспниця, 59 років, неписьменна).

Мало властива для цієї говірки африката *дз*. У переважній більшості випадків африката *дз* замінюється фонемою *з*, наприклад:

звон, званіт', гуз' (гуля), гуз'ік, але дзізкайе (муха), дзізнуў (упав) і навіть дзёрк(г)ало.

У сполученні з приголосними *в, д, к, н, м* — з вимовляється переважно твердо: звизда́, гвуо́зд, у́зки, блі́зкі, ні́зкі, слі́зкі, зн'а́т', звіе́р, зміе́й.

Заступлення фонем з іншими фонемами відмічено в двох словах: нел'га́ (нельзя) і сустріе́ў (зустрів).

Фонема *ц* завжди тверда: а) ате́ц, удаве́ц, міесе́ц, Казеле́ц; б) удаўца́, хлѡ́пца, у́лица, -ци, -це, -цейу, -цах, -цам; в) турѡ́цка (війна), Казеле́цкі (район), парабо́цкі; г) цвах, цирку́н (цвіркун), цвисті́; д) хлѡ́пці, удаўці́, маладці́, ценá, цаді́т', цалава́т'.

У займенниках *цей, ця, це*, які зберігають початковий старий *с* замість *ц*, *с* вимовляється м'яко: „на с'аму́ міе́ст'е буў дву́ор. С'а́йа вада́ була́ запру́жена. С'е дл'а́ то́го, щоб с'а́йа вада́ не ішла́ у дву́ор“. Так само вимовляється *ц* і в інших селах Михайло-Коцюбинського району. Вимову цієї фонемі перевірено і на представниках окремих сіл суміжних районів. Твердо вимовляється *ц* в селах Золотинка, Красне, Серединка, Олешівського району, які розташовані на південний захід від Михайло-Коцюбинського; в селах Максим, Стара Гута, Сорокошичі, Остерського району. Це дає нам підстави взяти під сумнів твердження, висловлене в п'ятому випуску „Трудов Московской диалектологической комиссии“¹ про те, що „кінцеве *ц* вимовляється м'яко в говорах Чернігівської губернії...“

В окремих словах замість фонем *н* можна чути, переважно від людей старшого віку, споріднену приголосну фонему *л*: камла́та (кімната): „Да і зачу́ла йго́ ма́ти, се́дечи ў́ камла́т'і...“ (Косовець Уляна Севастянівна, колгоспниця, 1887 року народження, малописьменна); тамилка (таминька): „Тепѣ́рика та́милка Васи́л' бригад'і́рам“ (Сірій В. С., колгоспник, 1878 року народження, неписьменний); каз'ѡ́лни (казенний). Пояснюючи походження давньої назви села Козел, старі люди ось що розповідають: „Ма́йá ба́ба була́ каз'ѡ́лна, а д'і́ед буў каза́к, а тут бага́та каз'ѡ́лних бу́ло, таму́ і зве́ще Каз'ѡ́л“ (з розповіді Дулі Марії, одноосібниці, 1882 року народження, неписьменної); кле́гін'а (княгиня), а звідси

¹ Опыт Диалектологической карты русского языка в Европе, М., 1915, стор. 66—67.

і назва урочища Клигін', що його вимовляють із *л* всі жителі села; чекміел' (чекмень).

Щождо поширення цього явища на території інших наріч, то воно старе і здавна уже фіксувалося в західних говорах, відоме в мові окремих письменників. Так, в збірці оповідань В. Стефаніка „Синя книжечка“ читаємо: „Ой вже ти слухаєш слова божого. Одного лумера не знаєш, що ксьондз казав на казанню“¹.

Як і в більшій частині північного наріччя взагалі, фонема *р* в цій говірці диспалаталізувалась. Приклади:

а) в кінці слова: касар, пісар, сухар, правадір;

б) у формах непрямих відмінків від імен на *р*: касарá, -рú, -рóm, сухарá, -рú, -рóm, але на сухар'іе;

в) при наголошеному дієслівному закінченні -у: варú, згарú, атварú, курú, гаварú;

г) також в середині слова: бура, зарá, бурáк, парáдак, кручóк, грав'.

М'якою *р* в даній говірці може бути перед „дифтонгом“ *іе*, що походить із *ѣ*, та *і*, що походить із *е*, наприклад: р'іечка, р'ієпа, чатір'і, а поруч і чатіри.

У мові молоді вимова цієї фонему починає все більше й більше наближатися до вимови в літературній мові, але нерідко ще, навіть у людей із середньою освітою, можна почути тверду *р* там, де в літературній мові вона звучить м'яко.

Вимова фонему *л* нічим власне не відрізняється від вимови її в літературній мові. Виняток можуть становити лише нижчеподані випадки.

В окремих осіб, переважно старих жінок, відмічено *л* „середнє“. Найчастіше цей звук помітний перед приголосними на місці *л* м'якого: мёлник, пýлно, вуолни, сýлни, буолше, дáлше, пáлцем; в формах минулого часу однини жіночого роду: булá, купила, ходила, палила, везáла, рабýла, служýла; перед *е* і *и*: лéбед', зелени, лиси, лист, булй, -лá, -лó.

Щодо інших сіл цього району, то найчастіше можна почути „середнє“ *л* в Киянці, Смолині, Навозах тощо.

Як і в багатьох північноукраїнських говорах, після губних приголосних у дієслівних формах третьої особи множини є вставна *л* з пом'якшенням звичайно лише перед наголошеними -áт' ('áт'), але

¹ Видавництво „Відродження“, К., 1914, вид. 2.

відсутня перед ненаголошеним закінченням однини *-et'*: вані спл'ат', терпл'ат', але вані робет', губет'.

У слові везанница (в'язальниця) *л'* уподібнюється однотипній приголосній *н*.

Однією з характерних ознак говірки с. Михайло-Коцюбинського є твердість шиплячих приголосних, незалежно від їх позиції.

Ч в переважній більшості слів перед *т*, *к*, *н* не переходить у *ш*: йа́чнишче, пше́нишнишче, со́нечнишче, по́чта, со́чни, сма́чни, саче-ві́чнишче, але тільки памо́шн'ік, вілашник, беспéшни.

У сполучнику *чи* фонема *ч* замінюється твердою *т*. Наприклад: „Сама́ ж не зна́йу, йак варага́м гади́т'і, ти (-чи) в чо́рня́м, ти (-чи) в бі́ля́м само́ї себе вади́т'і“; „Хто жне, ти (-чи) муж іж жуо́нкайу, ти (-чи) брат із сестро́йу?“; „Ти (-чи) Сіда́р, ти (-чи) Рама́н пайі́хау?“.

Привертає до себе увагу також заміна в мові людей старшого і частково середнього віку африкати *ч* м'якою вибуховою *т'* в слові жо́ут' (жовч). Приклади такого фонетичного явища трапляються досить широко в говорах російської мови. Так, С. А. Копорський у статті „Архаические говоры Осташковского района Калининской области“¹, називаючи це фонетичне явище „разложением *ч*“, розглядає взагалі групу зубнопіднебінних приголосних як таку, що проливає світло на ряд особливостей історії російських говорів: цокання, твердість довгих шиплячих або наявність вибухового елементу в м'якому варіанті їх, шепелявість, дзекання і цекання. Для прикладу автор наводить цілий ряд фактів з'явлення м'якого *ш'* і *тш'* на місці *ч* в різних, переважно західних, районах Калінінської і Великолукської областей, наприклад: в'еш'ера (вчєра), ш'єтыр' (четыре), паш'инкь (починка), ниш'аво (ничего), уш'ение, уш'о-ные, знач'ение, а також ряд прикладів, коли втрачається не вибуховий елемент, а фрикативний: т'уни (чуни), кл'ут' (ключ), кот'ан (кочан), л'утник — часть огорода, где сажают лук, огурцы; старики произносят — л'уц'ник, пар'атки (перчатки) і т. д.

В усіх цих прикладах автор вбачає так зване „недоразвившеся“ *ч*, яке замінюється звуками *ш* і *т'* в результаті колишнього цокання².

¹ Див. Ученые записки Калининского гос. пед. института им. М. И. Калинина, т. X, вып. 3, Калинин, 1946, стор. 22.

² Про те, в яких варіантах освоювався звук *ч* (твердий, перехідний — невизначений по тембру *тш* і т. д.), див. у В. І. Чернишова, „Труды Комиссии по русскому языку“, т. I, 1931, стор. 162, примечание.

Цілком імовірно, отже, що в слові *жо́ут'* (-жовтш) слабкий, що не розвинувся, африкат *тш*, в якому „шиплячий“ компонент в силу відсутності шепелявості в даній говірці міг перейти під впливом інших говорів у „свистячий“ (*ц*), а після зникнення утворилася звичайна м'яка *т'*, як і в інших подібних випадках (*ц'ажко* — *т'ажко*, *ц'іен'* — *т'іен'*).

Крім цього, *жо́ут'* можна ще пояснити, як залишок старої форми *жо́уті* з відпадинням кінцевого *і*.

Заступлення фонем *ж* відмічено в прикметнику *зел'іезни* і в прийменнику *миз* (між).

Африкати *дж* в говірці немає, її заступає *ж*: *жерелó*, *хажу́*, *схо́жу*, *сежу́*, *атїежжа́йу*, а також *ч* в словах *чміел'* і *пчáла*.

Фонема *ш* може переходити в *с*: а) перед *ц*: у *галусци*, у *часци*, у *йусци*, на *падусци*; б) перед другим *с*: *здайєссе*, *смейєсє*, *хвáлиссе*, *бйєссе*, а також і зовсім випадати в подібних словах: *нóсисє*, *вóзисє*, *хвáлисє*, *бйєсє* і т. д.

Перед деякими приголосними, найчастіше перед *к*, а також *ц*, *м*, *п*, *т*, часто звук *с*: *скребтї*, *даскуліт'*, *скварóк* (вишкварка), *дóска*, *стекло*, *стекл'áni* і ін.

Отже, загальна тенденція нашої говірки до нівеляції місцевих рис, до зближення її з літературною мовою виявляється також і в змінах у фонетиці. Деякі риси фонетики с. Михайло-Коцюбинського уже зникли, перейшли в категорію архаїчних рис і лише зрідка трапляються в мові людей старшого віку, деякі (вимова монофтонгів замість дифтонгів, вимова фонем *р*, наявність губно-губної *ф* тощо) хоч і повільніше, але щораз частіше в мові молоді і передової частини села наближаються до літературної мови.

О. Н. САВЧЕНКО

ДРУГА МІЖОБЛАСНА ДІАЛЕКТОЛОГІЧНА НАРАДА В ЧЕРНІВЦЯХ

14 і 15 листопада 1949 р. в Чернівцях відбулась діалектологічна нарада, скликана кафедрою українського мовознавства Чернівецького державного університету.

У нараді взяли участь кафедри української мови Чернівецького державного університету, Чернівецького учительського інституту (т. Манаєнкова), Кам'янець-Подільського педагогічного інституту (т. Бабина), Кременецького учительського інституту (т. Вишнівський) і Ровенського учительського інституту (т. Перетятко), а також представники Львівського державного університету (т. Криворучко), Вінницького педінституту (т. Охріменко), Одеського державного університету (А. А. Москаленко). Від Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні Академії наук УРСР в нараді взяв участь старший науковий співробітник С. П. Левченко.

Учасники наради заслухали вступну доповідь представника Інституту мовознавства Академії наук УРСР доц. С. П. Левченка, доповіді доц. А. А. Москаленка — „З історії української діалектології після Великої Жовтневої соціалістичної революції“, доц. О. Н. Савченка — „Проблеми історичної діалектології української мови“, викладача І. С. Колесника — „Говірка с. Шипинці, Чернівецької області“, студента Пелипейка — „До характеристики говірок Хотинського району, Чернівецької області“, ст. викладача О. М. Соботовича — „До методики збирання діалектологічного матеріалу“. Були також заслухані інформації представників кафедр української мови про діалектологічну роботу і план збирання матеріалів до II тома Діалектологічного атласа української мови.

Найбільш важливе практичне значення для роботи над збиранням матеріалу до Діалектологічного атласа має доповідь ст. викладача Чернівецького державного університету О. М. Собоновича „До методики збирання діалектологічного матеріалу“. Чимало цінних практичних порад і вказівок щодо методів збирання діалектного матеріалу було дано у виступах представника Інституту мовознавства АН УРСР т. С. П. Левченка, представників Одеського державного університету т. А. А. Москаленка, Львівського державного університету т. Криворучка і Вінницького педагогічного інституту т. Охріменка, які розповіли про хід діалектологічної роботи у них і висловили ряд практичних порад та побажань на основі свого досвіду.

Із виступів представників кафедр української мови вузів II „квадрата“ про діалектологічну роботу своїх кафедр виявилось, що в минулому навчальному році ця робота провадилась слабо, а в Чернівецькому і Ровенському учительських інститутах і зовсім не провадилась.

Кафедра української мови Чернівецького державного університету обстежила тільки 6 населених пунктів експедиційним способом і 8 населених пунктів шляхом індивідуальних записів; кафедра Кам'янець-Подільського педагогічного інституту — 20 населених пунктів за індивідуальними дорученнями, кафедра Кременецького учительського інституту — 10 пунктів за індивідуальними дорученнями.

У цьому навчальному році робота розпочалася краще, ніж торік, і міжобласна діалектологічна нарада повинна привести до рішучого зрушення в цій справі.

Нарада ухвалила, що кафедри української мови II „квадрата“ повинні негайно і по-справжньому взятися за розгортання діалектологічної роботи II „квадрата“. Нарада намітила конкретний план діалектологічних експедицій на лютий та липень 1950 р. і остаточно розподілила територію II „квадрата“ між кафедрами окремих інститутів.

К. М. КУЗЬМИЧ

ЗАПИСИ ДІАЛЕКТНОГО МАТЕРІАЛУ НА ПОЛТАВЩИНІ

Кафедра української мови Полтавського педагогічного інституту протягом 1949 р. провела запис матеріалів до Діалектологічного атласа в січні, липні й листопаді. Проведено 14 бригадних виїздів з участю 46 студентів під керівництвом членів кафедри А. Багмета, М. Ф. Кривчанської, К. М. Кузьмича і Л. Л. Рогозіна. Крім цього, було проведено 48 індивідуальних виїздів студентів мовно-літературного факультету. Частково залучалися до цієї роботи й учителі-заочники інституту. Обслідувано 74 населених пункти у 27 районах Полтавської області. У Кременчуцькому районі запис провадився в селах Орестівка, Калаберда, Горішні Плавні й Кривуші; у Лохвицькому районі в сс. Лохвиця, Лука, Білогоріпка і Луценки (Жабки); у Зіньківському районі записано матеріал в 4 селах: Новоселівка, Зіньків, Бірки і Яновщина; у Миргородському районі — Миргород, В. Сорочинці і Довгалівка; у Ново-Санжарівському районі — Мала Перещепина, Нові Санжари і Великий Кобзлячок; у селі Піски, Дубенського району, крім діалектного програмного матеріалу, проведено запис фольклору. Записи проведені в Карлівському районі у селах Варварівка і Карлівка; у Решетилівському районі — в селах Підгорянка, Пашенки, Тури, Піщане, Сухарське і Мушти; у Глобинському районі — в селах Шепелівка, Глобіно; у Козельщинському районі обстежено 6 пунктів: с. Демидівка (запис програмного матеріалу, історії села та фольклорні записи), Дзюбани, Сушки, Бреусівка, Лізки і Миргородщина. Запис проведений в с. Вишняках, м. Хоролі і в с. Хвощівка. 6 пунктів за програмою обслідувано і в Шишацькому районі: Яреськи, Ганнівка, Жоржівка, Михайлики, Шишаки, Федунка. З Чуднів-

ського району матеріал одержано з сіл: Філенково, Войтівка і Сторожової; з Диканського району — Чернечий Яр, Писаревщина, Павлівка, Надежда. Записано матеріал у селах Попівка і Більська. З Покрово-Багачанського району матеріал одержано тільки з села Багачки, а з Семенівського району — з сіл Миколаївка і Василівка. У Кобеляцькому районі запис зроблено в селі Шайки, а в Кишеньківському — в селах Вільховатка і Переволочна. У Великокринківському районі записано матеріал у селі Великі Кринки, у Нехворощанському районі — в селах Михайлівка і Маячка, у Комишнянському районі — селах Комишня і Новоселиця, у Петрово-Роменському районі — в селі Краснознаменка (до революції Сергіївка). Записано матеріал в селах Рашівка, Гадяцького району, Машівці, Машівського району, а також в селах Матяшівка, Велика Багачка, Білоцерківка і Перша Багачка.

В усіх 74 обслідуваних населених пунктах діалектні матеріали ніким раніше не збиралися.

Зібрані матеріали записів підготовляються й опрацьовуються членами кафедри.

Я. Д. НАГІН

ЗБИРАННЯ ДІАЛЕКТНОГО МАТЕРІАЛУ НА ХЕРСОНЩИНІ

Кафедра української мови Херсонського педагогічного інституту роботу по збиранню діалектних матеріалів до Діалектологічного атласа української мови розпочала в 1948 р. Значна частина студентів факультету мови й літератури виявляє глибокий інтерес до вивчення етнографії, побуту, народної мови та фольклору Херсонщини. Цьому великою мірою сприяла відповідна організація і проведення лекційної та практичної роботи з усіх дисциплін кафедри української мови. Для кращої підготовки студентів до збирання діалектних матеріалів протягом минулого навчального року працював науково-діалектологічний гурток, в якому систематично брали участь 18 студентів. Вони прослухали спеціальний курс української діалектології, вивчили методiku і техніку запису діалектних матеріалів в польових умовах. Членами цього гуртка заплановано збирання діалектних матеріалів по 18 населених пунктах — селах, в яких вони самі живуть. Збирання матеріалів по 5 населених пунктах з цих 18 запланованих уже закінчено, і відповідні матеріали надіслані до Інституту мовознавства. Крім того, кафедрою заплановано збирання діалектного матеріалу за „Програмою“ Інституту мовознавства по 6 населених пунктах порядком виконання студентами курсових робіт. Разом з тим до діалектологічної роботи в області залучено багато студентів-заочників.

Влітку 1949 р. кафедра організувала першу діалектологічну експедицію в райони нашої області. Експедиція складалася з 5 студентів старших курсів — кращих з членів науково-діалектологічного гуртка і старшого викладача Педагогічного інституту Г. І. Чирви. Експедиція записала говірковий матеріал у 5 населе-

них пунктах: на лівому березі Дніпра — в с. Софіївці, Каховського району, Каїрах, Князе-Григор'івці, Горностаївського району, Малій Лепетисі, Великолепетівського району, і Ушкальці, Верхньорогачицького району. Ці села — найстаріші населені пункти нашої області. Експедицією зібрано біля 2300 сторінок цінних матеріалів, опитано понад 150 колгоспників різного віку. Разом з тим зібрано цікаві нові матеріали про історію заселення лівобережних сіл Херсонщини і про топоніміку частини Подніпров'я.

Попереднє ознайомлення з матеріалами експедиції дає підставу твердити, що мова досліджуваних сіл належить до південно-східного наріччя і багатьма своїми важливішими фонетичними, морфологічними рисами та синтаксичними конструкціями великою мірою наближається до літературної української мови. Як і слід було сподіватися, в усіх обслідуваних селах помітно більше архаїчних діалектних рис у мові старішого покоління і далеко менше у мові молоді. Під впливом шкіл, бібліотек, радіо, преси, колективної праці тощо мова молодших поколінь радянського села дуже швидкими темпами йде до зближення з літературною мовою. Культурна революція на селі сприяє ліквідації старих, діалектних рис. У мові радянського села сталися великі зміни. Ці зміни особливо помітні в лексиці. Дуже багато слів, що характеризують старий побут, виробничі процеси тощо, або зовсім зникли (молоде покоління обслідуваних сіл цих слів не знає), або залишаються в пасивному фонді в мові старших поколінь. З другого боку, з'явилося дуже багато нових слів, які характеризують період індустріалізації країни, колективізації сільського господарства, період Великої Вітчизняної війни та післявоєнні роки відбудови. У новому соціалістичному селі з його школами, хатами-читальнями, радіовузлами, кіноустановками й сільськими клубами та лекторіями зростає політична свідомість мас, змінюються їх побут, звичаї, мова. Про все це яскраво говорять сотні сторінок діалектного матеріалу, зібраного експедицією. Зрозуміло, матеріали ці становлять велику цінність не лише для діалектологів, а також і для істориків, літераторів, фольклористів.

Ми вже розпочали обробку матеріалу, зібраного експедицією. Студентка З. Я. Шабанова почала систематизувати матеріали говірок і виступила з доповіддю про свою роботу на засіданні лінгвістичного гуртка. Доцент А. Л. Гуральник також приступає до наукової обробки зібраних матеріалів.

Ф. С. ГОРЧЕВИЧ

ЗАПИСУВАННЯ Й ДОСЛІДЖУВАННЯ ГОВОРІВ СТАЛІНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Кафедра української мови Сталінського державного педагогічного інституту організувала в 1949 р. тритижневі діалектологічні експедиції.

В експедиції брало участь 9 осіб: зав. кафедрою Ф. С. Горчевич, викладач української мови А. З. Захлебін та сім студентів.

Обслідувано 10 населених пунктів в Ольгинському та Селидівському районах, Сталінської області.

Територія обстежених населених пунктів знаходиться в південній частині Сталінської області.

В Ольгинському районі основна маса населення — колгоспне селянство; в двох населених пунктах є промислові підприємства (Володимирівка і Ново-Троїцьке); в районі — три залізничних станції, три радгоспи. Основна маса населення — українці, що переселились з різних місцевостей України: з Чернігівщини, Харківщини, Полтавщини, Поділля, Вінничини. Є й інші поселенці, наприклад село Ново-Андріївка заселене білорусами, які й досі зберегли риси білоруської мови. У промислових населених пунктах — у Володимирівці, Ново-Троїцькому, Оленівських кар'єрах — є значна частина російського населення і невелика кількість греків. Село Ново-Гнатівка заселене молдаванами, які зберегли до нашого часу свою мову, з іншими ж людьми розмовляють російською мовою.

Раніше ця обслідувана територія не досліджувалась з діалектологічною метою. Лише в останній чверті XIX ст. в с. Оленівці, Ольгинського району були проведені фольклорні записи казок, заговлянь, пісень.

В Ольгинському районі по всіх населених пунктах говірки окаючі, а в селі Валер'янівці — акаюча: хад'ю, кас'ю, малат'іти. За переказами старих людей, у цьому селі живуть вихідці з Чернігівщини.

Із зібраних матеріалів можна зробити висновок, що особливо значні зміни відбулись у галузі лексики.

З фонетики виявились такі риси: ненаголошені *e* — *u* змішуються, голосний звук *o* зберігається і в ненаголошених складах; *p* та шиплячі тверді: писар, н'іч і т. д.; всі приголосні перед *e*, *u* тверді.

З морфології виявились такі головніші риси: у давальному відмінку іменників чоловічого роду однини в окаючих говірках закінчення *-ові*, в акаючій — *у*: волб'ов'і — волу́. Дієслова другої дієвідміни в 3-й особі однини мають в закінченні *э*, якщо наголос падає на корінь слова, якщо ж на закінчення — *-ит'*: ходэ, носэ, крич'йт', б'іж'йт'. При утворенні дієслівних форм чергування приголосних звуків не відбувається: ход'іти — ход'ю́, трат'іти — трат'ю́.

З. К. ЖИВОТКОВА

ДІАЛЕКТОЛОГІЧНА РОБОТА КИЇВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА ЗА 1949 РІК

Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка влітку 1949 р. організував дві діалектологічні експедиційні групи в Переяслав-Хмельницький район, Київської області.

Перша експедиційна група, що складалася з студентів IV курсу українського відділу, працювала протягом серпня, зробила понад 100-кілометровий переїзд в межах району, записала діалектний матеріал в селах Трублайлівці (колишня Карань), Тамань і Студеники. Друга експедиційна група, що складалася також з студентів IV курсу українського відділу, протягом двох тижнів записала діалектний матеріал у селах Єрківці й Зарубинці. При обслідуванні говірок цих сіл експедиційна група не обмежилась лише записуванням відповідей на програму Інституту мовознавства, але й записала багато фольклорного матеріалу, який становить до сотні сторінок. Крім того, записані спогади з часів Великої Вітчизняної війни, різні розповіді тощо.

Крім експедицій, за 1949 р. під час канікул студенти зробили запис говірок своїх сіл. У 27 селах Київської, Полтавської, Вінницької областей зібрано діалектний матеріал, який становить значну цінність. Записано багато приказок, пісень, казок, різних розмов, спогадів, виступів на зборах колгоспу, бригад.

Студент IV курсу українського відділу В. Ф. Покотило влітку 1949 р. записав діалектний матеріал у 26 населених пунктах Менського району, Чернігівської області. Записи він провадив за завданням Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні.

О. Д. ЗЕМНИЦЬКА

ДІАЛЕКТОЛОГІЧНІ ЕКСПЕДИЦІЇ МИКОЛАЇВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ

Миколаївський державний педагогічний інститут ім. В. Г. Бєлінського у вересні 1949 р. організував діалектологічну експедицію для вивчення говорів української мови в селах Миколаївщини.

Групи студентів III курсу українського відділу факультету мови та літератури педагогічного інституту та II курсу учительського інституту під керівництвом викладачів тов. Д. Т. Кроть і О. Д. Земницької у вересні 1949 р. провели записи діалектного матеріалу в селах Ковалівка, Авдотівка-Ткачівка, Широколанівського району, Ново-Петрівка і Гурівка, Ново-Одеського району.

За цей час учасники експедиції, крім запису відповідей з лексики, фразеології, синтаксису, морфології і фонетики, збирали відомості про історію кожного з названих сіл, в якому працювала експедиція, а також відомості про соціальний і національний склад населення до революції і після революції, відомості про культурно-освітні установи, які є в кожному з вищеназваних сіл (до революції і тепер), про грамотність населення тощо.

Кожний запис відповідно до інструкції робився паралельно двома студентами-збирачами від однієї особи-інформатора з наступною взаємоперевіркою і уточненням записаного. На кожного інформатора заповнено спеціальну картку анкетного характеру.

У кожному селі, де була наша експедиція, записано чимало діалектного матеріалу — суцільних текстів мови, а також прислів'їв, приказок, загадок, казок, пісень тощо.

Усі зібрані протягом кожного дня матеріали в той же день на місці переписувалися в порядку нумерації програми і перевірялися керівником експедиції.

Крім збирання матеріалів — зразків живої мови, учасники діалектологічної експедиції провели і культурно-масову роботу, взявши участь в організації вечора в колгоспному клубі в селі Ковалівці. Вечір був присвячений питанню підготовки до 10-річчя возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі.

Роботу діалектологічної експедиції тричі висвітлено в пресі: два рази вміщено статті в газеті „Південна правда“ і одну статтю надруковано в районній газеті „Прибузький колгоспник“.

У кожному селі керівники діалектологічної експедиції намагалися насамперед налагодити зв'язки з усіма місцевими організаціями, з учителями місцевих шкіл, бо лише за їх допомогою можна докладніше познайомитися з історією села, зібрати відомості про соціальний і національний склад населення, культосвітні організації тощо.

М. В. АРІНШТЕЙН

ЗАПИСУВАННЯ ДІАЛЕКТНОГО МАТЕРІАЛУ ЧЕРКАСЬКИМ ДЕРЖАВНИМ ПЕДАГОГІЧНИМ ІНСТИТУТОМ

Кафедра української мови Черкаського державного педагогічного інституту збирає матеріал до Діалектологічного атласа української мови в південних районах Київської області (до I тома атласа).

У 1949 р. наша кафедра організувала два експедиційні потоки: дві експедиційні групи в травні й дев'ять у жовтні. Говірковий матеріал записували студенти діалектологічного гуртка, керували експедиційними групами члени кафедри.

За цей час обслідували за програмою Інституту мовознавства АН УРСР 11 населених пунктів Черкаського, Шполянського, Вільшанського, Смілянського, Ротмистрівського й Мокрокалигірівського районів.

Крім записів-відповідей на питання програми, записано багато суцільних текстів мови (розмови, розповіді, перекази, різні фольклорні матеріали). Деякі об'єкти фотографувалися. Після перевірки керівниками експедиційних груп зібраного матеріалу все записане переписувалося в двох примірниках: один примірник для кабінету мови педагогічного інституту, а другий — негайно ж надсилався до Інституту мовознавства.

Весь записаний матеріал вивчається членами кафедри, використовується при викладанні курсу сучасної літературної мови; крім того, два члени кафедри працюють над дослідженням зібраного матеріалу для кандидатських дисертацій.

І. І. ПРИЙМАК

ДІАЛЕКТОЛОГІЧНА РОБОТА КОНОТОПСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УЧИТЕЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ

Діалектологічну роботу Конотопський державний учительський інститут розпочав ще з 1945 р. З 1945 по 1948 рік студенти українського відділу в зв'язку з вивченням історії української мови одержували практичні завдання по дослідженню живої української мови в своїх та сусідніх населених пунктах. У літній час з 1945 по 1947 р. студенти зібрали діалектний матеріал за Питальником 1940 р. в 39 населених пунктах Сумської та Чернігівської областей.

Планова й систематична діалектологічна робота в інституті розпочалася з 1948 р., з часу видання програми для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови. Тепер в інституті при кафедрі мовознавства постійно працює студентський діалектологічний гурток, тематика занять якого скерована на підготовку студентів для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови. В зимовий час на заняттях гуртка студенти ґрунтовно вивчають програму, інструкцію та методику збирання діалектного матеріалу. На літній час студентам визначаються за планом кафедри населені пункти для збирання діалектних матеріалів. Про зібраний матеріал студенти потім доповідають на заняттях гуртка. Такі інформації допомагають перевірити правильність записів, а також дають можливість передати досвід студентам, які залучаються до діалектологічної роботи. Влітку 1949 р. проведено експедицію до Кролевецького району, Сумської області. Експедиція складалася з двох груп. Перша група, в складі 8 студентів під керівництвом ст. викладача С. І. Шаульського, записувала говірки в селах Алтинівка і Червоний Ранок. Друга група,

в складі 8 студентів під керівництвом ст. викладача І. І. Приймака, збирала діалектний матеріал в селах Бистрик і Обтово. Крім експедиційного дослідження, в 1949 р. було організовано під керівництвом ст. викладача І. І. Приймака записування діалектного матеріалу в 14 населених пунктах шляхом індивідуальних візтів студентів. Таким чином, протягом 1949 р. обслідувано 18 населених пунктів.

Досліджені пункти знаходяться в районах, визначених згідно планової сітки для Конотопського учительського інституту, а саме: Буринському, Дубов'язівському, Конотопському, Кролевецькому, Путивльському, Смілівському, Сумської області та частково Бахмацькому, Батуринському і Дмитрівському районах, Чернігівської області. Але ми не замикаємось рамками визначених районів. Діалектний матеріал зібраний також в селах Коропського, Борзенського, Сосницького районів, Чернігівської області, та в селах Талалаївського, Шосткинського і Ямпільського районів, Сумської області.

Райони, в яких веде збирання діалектних матеріалів Конотопський учительський інститут, становлять не малий інтерес для мовознавчої науки. Особливий інтерес говірки цих районів становлять тим, що вони знаходились в смузі перехідних говорів між південно-східним і північним наріччями, а також і тим, що населені пункти цих районів здавна межують з говірками російської мови.

Для дослідження говірок як цих районів, так і інших, велике значення має детальне вивчення історії заселення цієї території. З різних джерел ми вже знаємо, що тут найдавнішими населеними пунктами, які збереглись з глибокої давнини, є Путивль і Бахмач.

При вивченні історії населених пунктів треба звернути увагу на послідовність їх виникнення. Лише детальне вивчення історії заселення допомагає з'ясувати ряд питань із назв населених пунктів, виявити особливості говірок цих місць. Так, наприклад, в час літньої експедиції в Кролевецький район нами виявлено, що південна група сіл цього району — Ленінське (стара назва Спаське), Алтиніка, Червоний Ранок (стара назва Божок), Заболотове — мають певну послідовність свого виникнення. Найдавнішим поселенням цієї групи сіл є село Ленінське (Спаське), яке існувало вже в XV ст. Село Заболотове, що знаходиться за 4 кілометри на південний схід від Ленінського, утворилося з поселенців с. Спаського (сучасне Ленінське). У зв'язку з тим, що перші поселенці

цього пункту жили в напрямку на південний схід від цього села за болотом, село називається Заболотове.

У Дубов'язівському районі на південний захід від районного центра (кілометрів за 16) є тепер велике село Кошари. Дослідження показують, що в групі таких сіл, як Малий Самбір, Великий Самбір (Конотопського району), Дептівка (Дмитрівський район) — село Кошари виникло найпізніше. У цій місцевості, де зараз село Кошари, ще за часів Петра I був степ, на території якого був заснований овечий завод. Для овець в цьому місці були побудовані кошари, біля яких поселились наглядачі за овечими отарами, а потім тут утворилося поселення. Перші поселенці вийшли з села Дептівки.

З досліджень, які вже проведено, нами встановлено, що назви сіл мають різні джерела. В основному назви населених пунктів досліджуваних районів такого походження:

а) частина назв населених пунктів пов'язана з Великою Жовтневою соціалістичною революцією, з найвидатнішими діячами нашої Батьківщини (с. Жовтневе, с. Червоний Ранок, с. Ленінське, с. Крупське, с. Шевченкове і т. д.);

б) частина назв населених пунктів пов'язана з характером виробництва, яке було поширене в певний час у цій місцевості, наприклад с. Кошари (Дубов'язівського району), як вже про це говорилося; село Гути (Конотопський район) називається так тому, що в тій місцевості був раніше завод (гута) по виробленню скла; назва села Хижки (Конотопський район) пов'язана з тими будівлями, які споруджувались у цьому місці для освоєння лугів біля річки Сейм; село Нові Млини (Батуринський район) називається так тому, що перше поселення тут виникло біля водяних млинів, для будівництва яких, по течії річки Сейм, тут були вигідні місця;

в) назви населених пунктів пов'язані також з назвами річок, озер та інших місць, що потім перейшли на назви населених пунктів, які біля них виникли; так, наприклад: село Бистрик (від назви річки Бистрик), село Голінка (від назви річки Голінка, притока річки Ромен), село Гнилиця (від назви лівої притоки Сейму), хутір Торговиця (від назви правої притоки р. Ромен), село Заболотове та інші;

г) частина назв пов'язана з прізвищами та іменами перших поселенців: с. Шпотівка (Дубов'язівський район), с. Михайло-Ган-

пінки (Дубов'язівський район), с. Бондарі (Конютопський район), с. Апютине (Буринський район) та ін.

Окремі назви населених пунктів походять від назви чина особи, якій належав цей пункт, наприклад Капітанівка (Дубов'язівський район).

Треба відзначити, що з'ясувати топонімічні назви буває інколи важко, бо експедиції чи індивідуальні запитувачі обмежені часом, а ряд питань вимагає довготривалих досліджень. Трудність ця пояснюється також тим, що в роки Великої Вітчизняної війни місцеві архівні матеріали та інші документи були знищені німецько-фашистськими загарбниками, а люди, які ще пам'ятають деякі факти з історії села, трапляються дуже рідко. Тому треба якнайскоріше використати живих свідків, постійних мешканців того чи іншого села, і зібрати в найближчий час топонімічний матеріал. Цю роботу на місцях можуть організувати семирічні і середні школи під керівництвом учителів. Так, наприклад, учителі історії, мови, географії можуть навіть у процес вивчення програми включити частину завдань з топоніміки й залучити до цього учнів. Досвід деяких вчителів показує, що такі завдання збуджують інтерес до вивчення тієї чи іншої дисципліни, вносять нове в форми роботи. Вивчення історії найближчих місць також збагачує знання учнів яскравими і переконливими фактами з оточуючої дійсності. Отже, таку цікаву роботу треба розгорнути в кожній школі, і тоді можна буде зібрати цінний топонімічний матеріал, який стане джерелом для вивчення історії українського народу та його мови.

Попередній аналіз зібраних матеріалів до Діалектологічного атласа української мови свідчить про інтенсивний процес стирання діалектних говіркових особливостей в усіх місцях наших досліджень.

Це пояснюється тим, що Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила нову еру в історії людства, знищила соціальний і національний гніт, привела до відродження раніше пригноблених націй.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції народилася і розвивається українська соціалістична нація, а історичні перетворення, проведені за радянської влади, привели до істотних змін в лексиці української мови.

Уже в процесі перших записів, під час діалектологічної експедиції до Кролевецького району, Сумської області, були зафіксовані ті величезні зрушення, що сталися в мові нового селянства. Так,

наприклад, коли записували говірку с. Бистрик, Кролевецького району й запитали (в зв'язку з записом відповідей на питання № 96), які спеціальності були поширені до Жовтневої революції і які поширились на селі за роки радянської влади, то 64-річний колгоспник у дореволюційному селі назвав лише одну спеціальність — *коваля*. Цей же літній колгоспник назвав ряд спеціалістів, яких він знає тепер в своєму селі. Серед них були шофери, трактористи, машиністи молотарок, комбайнери, механіки та працівники інших спеціальностей, які поширилися в новому колгоспному селі.

В селі Обтово, Кролевецького району, літом 1949 р. на річці Реть побудована міжколгоспна електростанція, а в мові колгоспників цього села вже можна було почути багато нових слів, пов'язаних з цією історичною подією на селі. У мові 42-річного Давиденка Михайла Семеновича і 74-річного Ярмоленка Івана Сергійовича можна почути зрозумілі для всіх колгоспників такі слова, як *еле́ктр'іка*, *електрола́мпочка*, *електри́чн'і сто́уб'ї*, *електри́чни про́вод*, *електротехні́к*, *електро́с'етка*, *ла́мпочка Іл'лі́ча* та ін.

Усі ці приклади говорять про ті величезні історичні перетворення на селі, що не могли не позначитися і на мові всіх віків громадян нового колгоспного села.

Дослідження говірок багатьох пунктів Кролевецького, Конотопського, Дубов'язівського, Смілівського, Путивльського та інших районів показує, що всі зміни, які відбулися і відбуваються в процесі соціалістичного будівництва, особливо позначилися на лексиці.

Попередній аналіз зібраних матеріалів з лексики свідчить, що в мові колгоспного селянства поширилися нові слова, яких не було до Великої Жовтневої соціалістичної революції. Такі слова, як *Жо́утне́ва револ'у́ці'я*, *с'іл'ра́да*, *голова́ с'іл'ра́ди*, *секретар́ с'іл'ра́ди*, *колгосп*, *ла́нка*, *голова́ колгоспу*, *бригадір*, *тракторіст*, *комбайне́р*, *листоно́ша*, *емте́с*, *уда́рник*, *стаха́новець*, *гекта́р*, *кілогра́м*, *то́нна*, *трудоде́н'* та багато інших, широкоживані старшим, середнім і молодшим поколіннями.

Одночасно з поширенням нових слів, у всіх досліджуваних селах помітний процес зникання цілого ряду слів, пов'язаних з старим життям, з старим побутом.

Характерним також є те, що в зв'язку з перетворенням сільськогосподарської праці на різновидність індустріальної, в зв'язку з спеціалізацією праці в колгоспах, частина молодшого покоління не знає, наприклад, слів на позначення видів оранки вперше,

вдруге, втретє (питання № 12), слів на позначення способів оранки — у склад, у розгін (№ 13) і т. д.

Особливістю лексики досліджуваних районів є те, що в мові людей всіх генерацій поширені слова, характерні для братньої російської мови. Зокрема часто зустрічаються такі слова, як бωма́га, у́тро, таба́к, вс'ігда́, зв'і́н'і́т' (звин'а́йус'), цв'і́ті, прóволока та ін.

ЗМІСТ

К. К. Цілуйко, Програма для збирання матеріалів по топоніміці Радянської України	3
Ф. Т. Жилко, Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів, Чернігівської області	14
Г. П. Іжакевич, Про особливості говірок Броварського району, Київської області	31
І. Г. Чередниченко, Деякі особливості говірок Ужгородської округи, Закарпатської області	47
ІІ. С. Лисенко, Говірка села Михайло-Коцюбинського, Чернігівської області	61
О. Н. Савченко, Друга міжобласна діалектологічна нарада в Чернівцях	84
К. М. Кузьмич, Записи діалектного матеріалу на Полтавщині	86
Я. Д. Нагін, Збирання діалектного матеріалу на Херсонщині	88
Ф. С. Горчевич, Записування й досліджування говорів Сталінської області	90
Л. К. Животкова, Діалектологічна робота Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка за 1949 рік	92
О. Д. Земницька, Діалектологічні експедиції Миколаївського державного педагогічного інституту	93
М. В. Арінштейн, Записування діалектного матеріалу Черкаським державним педагогічним інститутом	95
І. І. Приймак, Діалектологічна робота Конотопського державного учительського інституту	96

